BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 19 and 179.

THE NITISA'RA,

OR

THE ELEMENTS OF POLITY,

BY KA'MANDAKI.

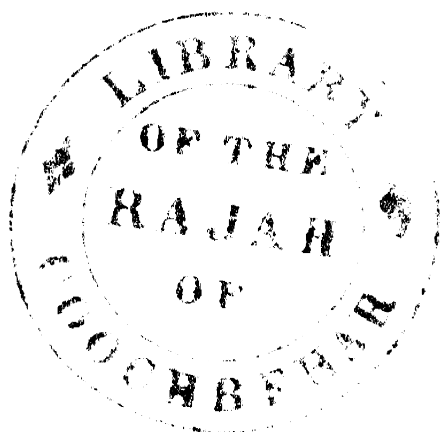
EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

PREFACE.

THIS, the first, edition of Kámandaki's "Elements of Polity," has been printed from a modern but very correct manuscript obtained at Benares by the late enthusiastic antiquarian Major Markham Kittoe. The work is very scarce in Calcutta, and the only copy we could obtain for collation is contained in the Library of the Asiatic Society, No. 168 of the Sanskrita Catalogue. It had been copied for the Library of the late College of Fort William, and, like most works of that collection, abounds in errors and lacunæ which render it utterly unreliable as an authority. It has, however, one redeeming merit, a Sanskrita commentary, not to be met with in the Benares MS., which has been of great use in settling the reading and meaning of a great number of technical terms. In this respect the *Pañchatantra* and the *Hitopades'a* of Vishṇus'armá have also been of service.

Of the author of the work very little seems to be known. The commentary above cited, states that he was a disciple of the celebrated politician Chánakya, the Machiavel of India, who raised the first Mauriya king Chandragupta on the throne of Páṭaliputra (B. C. 319); and this statement is fully corroborated by tradition. From a report submitted by Dr. Frederich to the Batavian Society of Arts and Sciences on the Sanskrita literature of Bali, it appears that the most popular work in that Island on Polity is entitled *Kámandakiya Nítisára*, and all the Sanskrita books there extant are acknowledged to be the counterparts of purely Indian originals. The researches of Sir Stamford Raffles and

Crawfurd shew that the predominance of Buddhism in the island of Java obliged the Hindu inhabitants of that place to retire, in the fourth century of the Christian era, with their household gods and their sacred scriptures to the island of Bali, where they and their descendants have, ever since, most carefully preserved the authenticity of their literature and their religion. It has also been shewn by the same authorities that since the period of their exile, they have not had any religious intercourse with India: it would therefore follow that the Sanskrita works now available in Bali, including the Kámandakiya Níti, are of a date anterior to the 4th century. The contents, however, of the Balenese code of morals are unknown, and it would be premature, from the similarity of names, to infer its identity with the work now presented to the public; yet the fact that the people of Bali themselves acknowledge all their Sanskrita literature to have been obtained from India, would argue the existence of at least *a* Kámandakiya Nítisára at the time when that literature was imported from the shores of Bháratavarsha.

An internal evidence of some moment is in favour of the antiquity which tradition has ascribed to this work. It is dedicated to Chandragupta, and the author, a Buddhist apparently with a view not to offend the feelings of his Hindu patron with the name of a Buddhist deity, has thought fit to forego the usual invocation at the commencement of his work—a circumstance which has been made the theme of much erudite disquisition by the author of the Síddhánta Muktávalí.*

Although written in verse, its style is peculiarly unpoetical, and in its rude simplicity approaches the older Smritis. The work has not, however, any of the antiquated grammatical forms and obsolete expressions which are so freely met with in Manu and occasionally in the other Smritis, and its versification is unexceptionable. Indeed, had it to be judged by

* That author, however, gives us no information regarding the religious belief of Kámandaki.

its metres alone they would have justified the inference that its origin is due to a much later age than that of Kálídása.

It has been observed by some that the use of the word *horá* in this work is fatal to its claim to antiquity, that word having been shown, in a paper published in the Journal of the Asiatic Society (Vol. p.), to be of Arabic origin, and to have been borrowed by the Brahmans in the 10th century. Mr. Ravenshaw's speculations, however, have not yet obtained that confirmation which would justify our rejecting the testimony of the dedication, and infer the date of the work from the use of a single word which may after all be the result of an interpolation or a mislection.

One of the most striking points in the general tone of the work is its gravity and sententiousness. Confucius, in his proverbs, scarcely attempts anything more pithy; and yet in the anxiety of the author to lay down rules for even the most insignificant movements of kings, there is a dryness of detail which deprives it entirely of the charm of terseness. Its gravity is essentially Oriental, while the morality of its state policy is more worthy of the notorious historiographer of Florence than of the successors of Bhrigu and other great sages of ancient India. Its corner stone is cunning and artifice, intended to favour arbitrary power, and its main object is to overcome party opposition. Considering that the political life of Chánakya was devoted to one eternal round of strategems and artifices for the overthrow of his powerful rival, Rákshasa, of which forgery, perjury and even poisoning formed the most salient points, it is not to be wondered at that his principles, even when systematised by his pupil, should retain some indications of their tortuosity. This defect, however, is confined entirely to the sections on diplomacy, and does not at all affect his rules regarding the general conduct of princes and their officers, which, in their earnest advocacy of truth, justice and honesty, would stand a very favourable comparison with works of much higher pretensions. Those rules are the originals

whence the ethics of the Hitopadesa have been deduced, and the Hitopadesa is a work that has withstood the ordeal of criticism for near fifteen hundred years, and has not been found wanting. As a book on morality it is better known and "has been translated more frequently and into a greater variety of languages than any other composition not sacred."*

It might be argued that in the infancy of race, as in the childhood of man, the apologue or fable is the only form in which moral counsel is successfully imparted, and hence it would be much more reasonable to suppose the Hitopodesa to be the archetype of the Kámandakiya Níti, than the latter to be that of the former. But it is no less true that in the early state of society, concise rules and flashing proverbs, "the condensed conclusions of experience," form better guides of life, and are, therefore, more generally esteemed, than protracted ratiocinations in search of general principles, and hence it is that all our wise men of antiquity from Solomon downwards, are more noted for their proverbs than lengthy processes of inference. Probably apologues followed proverbs, and essays succeeded them next. The argument, however, in either way, is not applicable with reference to the origin of either the Kámandakiya Níti or the Hitopadesa. The *Mahábhárata* must be acknowledged to be anterior to both, and in the Rájadharma section of that epic, maxims are produced in almost the very words in which we see them in the later works;† hence the idea is suggested that those and similar maxims were among the Hindus, as they are among other nations, the heir-looms of remote antiquity, which have been from time to time collected, arranged, amplified, and illustrated according to varying predilections of authors.

The maxims of Kámandaki are arranged under nineteen different heads, and embrace almost all the subjects that may be

* Colebrooke's Introduction to the Hitopadesa.

† The Agni Purána has a section on Polity in which Kámandaki has been freely quoted, but not by name.

fairly included under the term polity, besides some which have only the voucher of Hindu writers to appear in this work. The first chapter is devoted to the inculcation, in princes, of the necessity of study and of controlling their passions. The second has for its subjects the division of learning, the duties of the different castes and the importance of criminal jurisprudence. In the third occurs an exposition of the duty of princes to their subjects, of the necessity of impartial justice, and the impropriety of tyrannising over their people. The fourth affords a description of the essential constituents of a good government. It says "King, minister, kingdom, castle, treasury, army, and allies are known to form the seven constituents of a government. They contribute to each other's weal, and the loss of even a single one of them renders the whole imperfect:—he who wishes to keep a government perfect should study well their natures.

"The first desideratum for a king is to attain royal qualities, and having attained them he should look for them in others. A flourishing sovereignty cannot well be obtained by the worthless; he (only) who has qualified himself is fit to be a king.

"Royal prosperity, so difficult to be obtained and more so to retain, and which depends on the goodwill of multitudes, rests steadily only on moral purity, as water in a (fixed) vessel."

The duties of masters and servants engross the whole of the fifth chapter, and the mode of removing difficulties or rather of punishing the wicked, forms the subject of the sixth. The seventh is devoted to the duty of guarding the persons of kings and crown princes, and includes a variety of expedients against surprises, poisoning, the infidelity of servants, wives and relatives, and the dishonesty of medical attendants. The mode of consolidating a kingdom by providing it with the necessary officers of state, and including within it a number of dependencies and subordinate chiefs, forms the subject of the next chapter.

Then follow a series of rules regarding negociations and disputes with foreign powers, conferences, embassies and spies, which take up the whole of the 9th, 10th, 11th and the 12th chapters. The 13th opens with an exhortation in favour of constant activity and attention to business, and the evils which attend idleness and vicious propensities. The latter are indicated by the term *vyásana*, and include a number of vices and frailties—such as over-fondness for hunting and gambling, sleeping in the day, calumny, concupiscence, dancing, singing, playing, idleness, drinking, general depravity, violence, injury, envy, malice, pride, and tyranny. The term is very comprehensive, and when applied to other than men, is made to imply "defects" generally, and the subsequent chapter particularises the various defects to which the seven members of a government are frequently liable. It is followed by a dissertation on military expeditions. The 16th chapter has fortification, intrenchment and encamping of armies for its subjects, and, though short, is highly interesting, for the rules it contains on matters in which the modern Hindus are so entirely ignorant. The different expedients for overcoming enemies such as reconciliation, wealth, shew of military power, domestic discord, diplomacy, feigning, and stratagem, are detailed in the following chapter, and those failing, a king is recommended to enter into actual warfare, and on the mode of carrying it on, including surprises, guerilla fights, pitched battles, and military stratagies; the uses of the different members of an army, such as the infantry, cavalry and elephants; the arrays of soldiers into columns, lines, squares, &c.; the duties of commanders, and the principle of selecting one's ground, the two subsequent chapters contain the most curious details. With a view to afford an insight into these to those who do not read Sanskrit, it was once our anxious wish to annex to this edition a translation of the entire work, and we had rendered nearly three-fourths of it into English, but press of official duties having caused a long interruption, and an accident—the ravages of white ants—having deprived us of

our MS., we feel compelled to abandon our design for the present.

In carrying the work through the press, we have derived much assistance from Paṇḍita Visvanátha S'ástri to whom, we take this opportunity, publicly, to offer our grateful acknowledgments.

नीतिसारः ।

श्रीकामन्दकपण्डितविरचितः ।

आसियाटिक्-सोसाइटी-नामकसमाजीयानामनुज्ञया

तदीयग्रन्थाध्यक्ष श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण संशोधितः ।

कलिकाताख्यराजधान्यां

व्याप्टिष्ट मिसन्-मुद्रायन्त्रालये मुद्रितोऽभूत् ॥

शकाब्दे १७७२ ॥

कामन्दकीय-नीतिसारस्य सूचीपत्रम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

कामन्दकीयनीतिसारः ॥

प्रथमः सर्गः ॥

यस्य प्रभावाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ।
देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ॥ १ ॥
वंशे विशालवंश्यानामृषीणामिव भूयसां ।
अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥ २ ॥
जातवेदा इवार्च्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।
योऽधीतवान् सुचतुरश्चतुरोऽप्येकवेदवत् ॥ ३ ॥
यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपात मूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥ ४ ॥
एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीं ॥ ५ ॥
नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
समुद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥ ६ ॥
दर्शनात्तस्य सुदृशो विद्यानां पारदृश्वनः ।
राजविद्याप्रियतया सङ्क्षिप्तग्रन्थमर्थवत् ॥ ७ ॥
उपार्जने पालने च भूमेर्भूमीश्वरं प्रति ।

यत् किञ्चिदुपदेक्ष्यामो राजविद्याविदां मतं ॥ ८ ।
राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसम्मतः ।
नयनानन्दजननः शशाङ्क इव तोयधेः ॥ ९ ।
यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ १० ।
धार्म्मिकं पालनपरं सम्यक् परपुरञ्जयं ।
राजानमभिमन्येत प्रजापतिमिव प्रजा ॥ ११ ।
प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्द्धयति पार्थिवं ।
वर्द्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सदप्यसत् ॥ १२ ।
न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ।
त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥ १३ ।
धर्म्माद्वै यवनो राजा चिराय बुभुजे भुवं ।
अधर्म्माच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलं ॥ १४ ।
तस्माद्धर्म्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः ।
धर्म्मेण वर्द्धते राज्यं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥ १५ ।
स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।
एतावदुच्यते राज्यं सत्वबुद्धिव्यपाश्रयं ॥ १६ ।
आलम्ब्य बलवत्सत्वं बुद्ध्यालोकितनिर्गमः ।
सप्ताङ्गस्यास्य लाभाय यतेत सततोत्थितः ॥ १७ ।
न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्द्धनं तथा ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥ १८ ।

नयविक्रमसम्पन्नः सूत्थानश्चिन्तयेच्छ्रियं ।
नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ॥ १९ ।
विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति ।
तन्निष्ठस्य हि शास्त्रार्थाः प्रसीदन्ति ततः परं ॥२०।
शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता ॥ २१ ।
प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता ।
कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः ॥ २२ ।
आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
ततोऽमात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः॥ २३ ।
सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ २४ ।
प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनं ।
ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनं ॥ २५ ।
आत्मा प्रयत्नेनार्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति ।
संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरुपजायते ॥ २६ ।
विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियं ।
तन्निरुन्ध्यात् प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः॥२७
विज्ञानं हृदयं चित्तं मनो बुद्धिश्च तत्समं ।
अनेनात्मा करोतीह प्रवर्त्तननिवर्त्तने ॥ २८ ।
धर्म्माधर्म्मौ सुखं दुःखमिच्छाद्वेषौ तथैव च ।

प्रयत्नज्ञानसंस्कारा आत्मलिङ्गमुदाहृतं । २९ ।
ज्ञानस्यायुगपद्भावो मनसो लिङ्गमुच्यते ।
नानार्थेषु च सङ्कल्पः कर्म्म चास्य प्रकीर्त्तितं ॥ ३० ।
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ।
पायूपस्थे हस्तपादौ वागितीन्द्रियसङ्ग्रहः ॥ ३१ ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः ॥ ३२ ।
आत्मा मनश्च तद्विद्यैरन्तःकरणमुच्यते ।
आभ्यां तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥ ३३ ।
आत्मा बुद्धीन्द्रियाण्यर्थो वहिष्करणमुच्यते ।
सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्त्तिता ॥ ३४ ।
उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्य्यके स्मृते ।
तस्मात्प्रवृत्तिसंरोधाद्भावयेन्निर्मनस्कतां ॥ ३५ ।
एवं करणसामर्थ्यात् संयम्यात्मानमात्मना ।
नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥ ३६ ।
एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निवर्हणे ।
महीं सागरपर्य्यन्तां स कथं ह्यवजेष्यति ॥ ३७ ।
क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिभिः ।
गच्छत्याक्षिप्तहृदयः करीव नृपतिर्ग्रहं ॥ ३८ ।
सज्जमानो ह्यकार्य्येषु विषयान्धीकृतेक्षणः ।
आवहत्युग्रभयदां स्वयमेवापदं नृपः ॥ ३९ ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ ४० ।
शुचिशस्पाङ्कुराहारो विदूरक्रमणक्षमः ।
लुब्धकाद्गीतलोभेन मृगो मृगयते वधं ॥ ४१ ।
गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः ।
करिणीस्पर्शसम्मोहादालानं याति वारणः ॥ ४२ ।
स्निग्धदीपशिखालोकविलोभितविलोचनः ।
मृत्युमृच्छत्यसन्देहात् पतङ्गः सहसा पतन् ॥ ४३ ।
दूरेऽपि हि भवन् दृष्टेरगाधसलिले चरन् ।
मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥ ४४ ।
गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया ।
अभ्येत्यसुखसञ्चारां गजकर्णझनञ्झनां* ॥ ४५ ।
एकैकशो विनिघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः ।
क्षेमी नु स कथं वा स्याद्यः समं पञ्च सेवते ॥ ४६ ।
सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी ।
सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥ ४७ ।
निकामं सक्तमनसां कान्तामुखविलोकने ।
गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥ ४८ ।
धर्म्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः ।

---

* झनञ्झनेत्यनुकरणशब्दोपलक्षणं । हस्तिनः कर्णगतिर्झनञ्झनेत्युच्यते ॥
कां टीका ॥

आत्मानं हन्ति तान् हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ॥ ४९ ॥
नामापि स्त्रीति संह्लादि विकरोत्येव मानसं ।
किं पुनर्दर्शनन्तस्या विलासोल्लासितभ्रुवः ॥ ५० ॥
रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ।
कं न नारी रमयति रक्तं रक्तान्तलोचना ॥ ५१ ॥
मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ।
प्रसन्नं कान्तिजननं सन्ध्येव शशिमण्डलं ॥ ५२ ॥
मनः प्रह्लादयन्तीभिर्मदयन्तीभिरप्यलं ।
महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्रिरिवाचलाः ॥ ५३ ॥
मृगयाऽक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजां ।
दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥ ५४ ॥
कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ।
षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥ ५५ ॥
दण्डको नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः ।
लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापिर्हर्षितोऽसुरः ॥ ५६ ॥
पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्दम्भोद्भवो नृपः ।
प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥ ५७ ॥
शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।
अम्बरीषो महाभागो बुभुजाते चिरम्महीं ॥ ५८ ॥
शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये ।
विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ५९ ॥

वृद्धोपसेवी नृपतिः सताम्भवति सम्मतः ।
प्रेर्य्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नाकार्य्येषु प्रवर्त्तते ॥ ६० ।
आदधानः प्रतिदिनं कलाः सम्यङ्महीपतिः ।
शुक्लपक्षे प्रतिचरन् शशाङ्क इव वर्द्धते ॥ ६१ ।
जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिमार्गानुसारिणः ।
भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्त्तयश्च नभस्स्पृशः ॥ ६२ ।

इति स्म राजा विनयी नयान्वितो
निषेवमाणो नरदेवसेवितं ।
पदं समाक्रामति भास्वरं श्रियः
शिरो महारत्नगिरेरिवोन्नतं ॥ ६३ ।
इयं हि लोकव्यतिरेकवर्त्तिनी
स्वभावतः पार्थिवता समुन्नता ।
बलात्तदेनां विनये नियोजये-
न्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरःसरः ॥ ६४ ।
परां विनीतः समुपैति सेव्यतां
महीपतीनां विनयो विभूषणं ।
प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चरत्करः
करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ६५ ।
गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते
श्रुता च विद्या मतये महात्मनां ।
श्रुतानुबन्धीनि मतानि वेधसा-

म संशयं साधु भवन्ति भूतये ॥ ६६ ।

सुनिपुणमुपसेव्य सद्गुरुं
शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ।
भवति हि विनयोपबृंहितो
नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥ ६७ ।

अविनयरतमादराद्दते
वशमवशञ्च नयन्ति विद्विषः ।
श्रुतविनयविधिं समाश्रित-
स्तनुरपि नैति पराभवं क्वचित् ॥ ६८ ।

इति कामन्दकीये नीतिसारे इन्द्रियविजयविद्या-
वृद्धसंयोगो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयप्रारम्भः ।

आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिञ्च पार्थिवः ।
तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥ १ ।
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनां* ॥ २ ।
त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिरिति विद्या हि मानवाः ।
त्रय्या एव विभागोऽयं सेयमान्वीक्षिकी मता ॥ ३ ।

---

* लोकसंस्थितिहेतव इति पाठान्तरं ।

वार्त्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यवस्थिते ।
लोकस्यार्थप्रधानत्वाच्छिष्याः सुरपुरोधसः ॥ ४ ॥
एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः ।
तस्यान्तु सर्व्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः ॥ ५ ॥
विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम् ।
पृथक् पृथक् प्रसिद्ध्यर्थं यासु लोको व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्म्माधर्म्मौ त्रयीस्थितौ ।
अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीतौ नयानयौ ॥ ७ ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता सती विद्या प्रचक्ष्यते ।
सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विभ्रमे ॥ ८ ॥
दण्डनीतिर्यदा सम्यङ्नेतारमधितिष्ठति ।
तदा विद्याविदः शेषा विद्याः सम्यगुपासते ॥ ९ ॥
वर्णाः सर्व्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः ।
ईक्षणाद्रक्षणादासां तद्धर्म्मस्यांशभाङ्नृपः ॥ १० ॥
आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः ।
ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥ ११ ॥
ऋग्यजुःसामनामानस्त्रयो वेदास्त्रयी मता ।
उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन्यथाविधि ॥ १२ ॥
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च त्रयीदं सर्व्वमुच्यते ॥ १३ ॥
पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्त्ता वार्त्तानुजीविनां ।

सम्पन्नो वार्तया साधुर्न्न वृत्तेर्भयमृच्छति ॥ १४ ॥
दमो दण्ड इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः ।
तस्य नीतिर्द्दण्डनीतिर्न्नयनान्नीतिरुच्यते ॥ १५ ॥
तयाऽऽत्मानञ्च शेषाश्च विद्याः पायान्महीपतिः ।
विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः॥ १६॥
विद्याद्यदाभिर्न्निपुणश्चतुर्व्वर्गमुदारधीः ।
विद्यात्तदासां विद्यात्वं विदिज्ञाने निरुच्यते ॥ १७ ॥
इज्याध्ययनदानानि यथाशास्त्रं सनातनः ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां सामान्यो धर्म्म उच्यते ॥ १८ ॥
याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ।
वृत्तित्रयमिदं प्राहुर्मुनयो ज्येष्ठवर्णिनः ॥ १९ ॥
शस्त्रेण जीवनं राज्ञो भूतानाञ्चाभिरक्षणं ।
पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वैश्यस्याजीवनं स्मृतं ॥२०॥
शूद्रस्य धर्म्मः शुश्रूषा द्विजानामनुपूर्व्वशः ।
शुद्धा च वृत्तिस्तस्यैव कारुचारणकर्म्म च ॥ २१ ॥
गुरौ वासोऽग्निशुश्रूषा स्वाध्यायो व्रतधारणं ।
त्रिकालस्नायिता भैक्ष्यं गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः॥२२॥
तदभावे गुरुसुते तथा सब्रह्मचारिणि ।
कामतो वाऽऽश्रमान्यत्वं सधर्म्मो ब्रह्मचारिणः ॥ २३ ॥
स मेखली जटी दण्डी मुण्डी चागुरुसंश्रयः ।
आविद्याग्रहणाद्गच्छेत्कामतो वाऽऽश्रमान्तरं ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्म्मभिः ।
धर्म्मोऽयं गृहिणां काले पर्व्ववर्जं रतिक्रिया ॥ २५ ॥
देवपित्रतिथीनाञ्च पूजा दीनानुकम्पनं ।
श्रुतिस्मृत्यर्थसंस्थानं धर्म्मोऽयं गृहमेधिनः ॥ २६ ॥
जटत्वमग्निहोतृत्वं भूशय्याजिनधारणं ।
वनवासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता ॥ २७ ॥
प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिःस्नानं व्रतचारिता ।
देवातिथीनां पूजा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥२८॥
सर्व्वारम्भपरित्यागो भैक्षाश्यं वृक्षमूलता ।
निष्प्रतिग्रहताऽद्रोहः समता सर्व्वजन्तुषु ॥ २९ ॥
प्रियाप्रियपरिष्वङ्गसुखदुःखाविकारिता ।
सबाह्याभ्यन्तरं शौचं वाङ्मनोव्रतचारिता ॥ ३० ॥
सर्व्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता ।
भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राड्धर्म्म उच्यते ॥ ३१ ॥
अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा ।
वर्णिनां लिङ्गिनाञ्चैव सामान्यो धर्म्म उच्यते ॥३२॥
स्वर्गानन्त्याय धर्म्मोऽयं सर्व्वेषां वर्णिलिङ्गिनां ।
तस्याभावे तु लोकोऽयं शङ्करान्नाशमाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
सर्व्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः सम्प्रवर्त्तकः ।
तस्याभावे धर्म्मनाशस्तदभावे जगच्च्युतिः ॥ ३४ ॥
वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् ।

पाता वर्णाश्रमाणाञ्च पार्थिवः सर्व्वलोकभाक् ॥ ३५ ॥
इति यस्मादुभौ लोकौ धारयित्वात्मतो नृपः ।
प्रजानाञ्च ततः सम्यग्दण्डं दण्डीव धारयेत् ॥ ३६ ॥
उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ।
दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ३७ ॥
त्रिवर्गं वर्द्धयत्याशु राज्ञो दण्डो यथाविधि ।
प्रणीतो वाऽसमञ्जस्याद्वनस्थानपि कोपयेत् ॥ ३८ ॥
लोकशास्त्रानुगो नेयो दण्डो नोद्वेजनः श्रिये ।
उद्वेजनादधर्म्मस्तु तस्माद् भ्रंशो महीपतेः ॥ ३९ ॥
परस्परामिषतया जगतो भिन्नवर्त्मनः ।
दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यो न्यायः प्रवर्त्तते ॥४०॥
जगदेतन्निरालम्बं कामलोभादिभिर्बलात् ।
निमज्जमानं निरये राज्ञा दण्डेन धार्य्यते ॥ ४१ ॥
इदं प्रकृत्या विषयैर्व्वशीकृतं
परस्परं स्त्रीधनलोलुपं जगत् ।
सनातने वर्त्मनि साधुसेविते
प्रतिष्ठते दण्डभयोपपीडितं ॥ ४२ ॥
नियतविषयवर्त्ती प्रायशोदण्डयोगात्
जगति परवशेऽस्मिन् दुर्ल्लभः साधुवृत्तः ।
कृशमथ विकलं वा व्याधितं वाऽधनं वा
पतिमिव कुलनारी दण्डनीत्याऽभ्युपैति ॥ ४३ ॥

इति परिगणितार्थः प्राप्तमार्गानुसारी
नियमयति यतात्मा यः प्रजां दण्डनीत्या ।
अपुनरपगमाय प्राप्तमार्गप्रचाराः
सरित इव समुद्रं सम्पदस्तं विशन्ति ॥ ४४ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे विद्याविभागो वर्णाश्रम-
व्यवस्था दण्डमाहात्म्यञ्च द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयसर्गप्रारम्भः ॥

दण्डं दण्डीव भूतेषु धारयन् धरणीपतिः ।
प्रजाः समनुगृह्णीयात् प्रजापतिरिव स्वयं ॥ १ ॥
वाक्सूनृता दया दानं दीनोपगतरक्षणं ।
इति सङ्गः सतां साधु ह्येतत् सत्पुरुषव्रतं ॥ २ ॥
आविष्ट इव दुःखेन हृद्गतेन गरीयसा ।
समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥ ३ ॥
न तेभ्योऽभ्यधिकाः सन्तः सन्ति सत्पुरुषव्रतैः ।
दुःखपङ्कार्णवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥ ४ ॥
दयामास्थाय परमां धर्म्मादविचलन्नृपः ।
पीडितानामनाथानां कुर्य्यादश्रुप्रमार्ज्जनं ॥ ५ ॥
आनृशंस्यं परो धर्म्मः सर्व्वप्राणभृतां यतः ।
तस्माद्राजाऽऽनृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनं ॥ ६ ॥
न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं नृपः ।

कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवं ॥ ७ ॥
को हि नाम कुले जातः सुखलेशेन लोभितः ।
अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥ ८ ॥
आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।
को हि नाम शरीराय धर्म्मापेतं समाचरेत् ॥ ९ ॥
आहार्य्यैर्नीयमानं हि क्षणं दुःखेन ह्रियतां ।
छायामात्रकमेवेदं पश्येदुदकविन्दुवत् ॥ १० ॥
महावाताहृतभ्रान्तिमेघमालातिपेलवैः ।
कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ ११ ॥
जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवनं खलु देहिनां ।
तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत् कल्याणमाचरेत् ॥ १२ ॥
जगन्मृगतृषातुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभङ्गुरं ।
स्वजनैः सङ्गतः कुर्य्याद्धर्म्माय च सुखाय च ॥ १३ ॥
सेव्यमानस्तु स्वजनैर्महाननतिविराजते ।
सुधातल इव श्रीमान् प्रासादश्चन्द्ररश्मिभिः ॥ १४ ॥
हिमांशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पलं सरः ।
आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितं ॥ १५ ॥
ग्रीष्मसूर्य्यांशुसन्तप्तमुद्वेजनमनाश्रयं ।
मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेद्दुर्जनसङ्गतं ॥ १६ ॥
सतः शीलोपसम्पन्नानकस्मादेव दुर्जनः ।
अन्तः प्रविश्य दहति शुष्कवृक्षानिवानलः ॥ १७ ॥

गदावदालम्ब्य तमालमेक-
मनेकपानामयुतं निहत्य ।
तस्मात्त्रिगर्त्तेश्वरसैन्यजाला-
दुन्मोचितस्तेन स मत्स्यराजः ॥ ४९ ॥

द्रौपदी—साहु वीरावयंस भीमसेण ! साहु ।

सुषेणः—मन्दीभूतः समरसम्मर्दश्रमस्तद्गच्छामि। (इति निष्क्रान्तः)

युधिष्ठिरः—देवि ! निवेदितं भीमस्य भुजविस्फूर्जितम्। तदेहि धनञ्जयस्यापि दर्शयामि। (इति उभौ रथेन परिक्रामतः)

(नेपथ्ये) वत्स वृकोदरानुज !

प्रत्याहृताः सुरभयो भुजसौरभं च
विक्रामताऽद्य भवता भुवने विकीर्णम् ।
तद्दुष्करां कुरुपतिप्रतिघातवाञ्छा-
मुत्सृज्य वत्स ! कुशली व्रज सम्परायात् ॥ ५० ॥

युधिष्ठिरः—(श्रुत्वा) प्रिये ! शान्तनवस्यैव वात्सल्यावष्टम्भभावितं मधुरकषायपरिणाममिदं वचनम् ;

द्रौपदीः—अज्जउत्त ! कुमारधणंजयस्स पडिवयणाकण्णसद्धालुयं खु मह कण्णजुयलं ।

(पुनर्नेपथ्ये)

तात ! किमिदमनात्मसदृशमादिशन्ति तत्रभवन्तः ।

यतः—

वीरैरेभिः परिवृतरथः फाल्गुनेनामुनाद्य
प्रारब्धोऽसौ कुरुनरपतिः सम्प्रहारे प्रहर्तुम् ।
दूरादेनं सह सहचरैर्यद्यजित्वा निवर्तें
तद्वंशस्य प्रथमपुरुषो लज्जितस्त्वं मयैव ॥ ५१ ॥

---

१ साधु वीरावतंस भीमसेन ! साधु । २ B भुवनेऽवकीर्णं ३ आर्यपुत्र ! कुमारधनञ्जयस्य प्रतिवचनाकर्णनश्रद्धालुकं खलु मम कर्णयुगलम्।

युधिष्ठिरः—साधु निरुत्तरीकृतोऽयं वत्सेन भगवान्सौरसैन्धवः। (पुनरग्रतो विलोक्य) कथमेष मेषस्थितादित्यवदुस्सहस्तेजसा वत्सेन युयुत्समानः शान्तनवमन्तर्धाय सुयोधन इत एवाभिवर्तते!।

(ततः प्रविशतः संरम्भं नाटयन्तौ रथाधिरूढौ धृतधन्वानावर्जुनसुयोधनौ)

दुर्योधनः—आः पाप पाण्डवडिम्भ! मयि दुर्योधने धनुर्धारिणि तातपादानधिक्षिपसि। पश्य रे!

गुरुरिति तव क्षोदे मन्दादरस्तदरालितां
भुवमिव महासत्त्वेऽपि त्वं दधासि धिगुद्धतः।
मयि दिश दृशं यस्त्वां चापग्रहग्रथिलं किल
स्मरमिव हरो भस्मीकर्तुं प्रसह्य समुत्सहे॥५२॥

द्रौपदी—(अपवार्य सरोषम्) हयास कुरुपंसुल! निंदणीयंपि अत्ताणयमेवं वन्नेसि।

अर्जुनः—(सक्रोधम्) रे हतक सांयुगीनम्मन्य धार्तराष्ट्राधम! प्रासङ्गिकमपरं ननु त्वामेव दिदृक्षते पार्थनेपथ्यधारी दारुणोऽयं दैवदुर्विपाकः।

अपरं च—

अस्मासु काननिवासिषु लज्जयैव न्यञ्चन्मुखैरिषुधिगर्भगृहे स्थितं यैः।
तेऽमी शराश्चिरसमृद्धिपरा भवाग्नेर्दाहज्वरं त्वदसृजा विसृजन्तु सद्यः॥५३॥

दुर्योधनः—रे वाक्शूर! पश्य इदानीं दुर्योधनस्य प्रहरणप्रावीण्यम्।

(इति बाणं धनुषि सन्धत्ते)

द्रौपदी—(दृष्ट्वा साकूतम्) अज्जउत्त! पिच्छ! पिच्छ! जच्चकंचणरसरंजियं भुवणाभोयं कुणंतो वियडतडिकडप्पदुप्पिच्छदंसणो एस हुयासणो पसरंतमनुज्जेव कुदोवि संघडिदेहिं घणसहस्सेहिं उवसमीयदि।

युधिष्ठिरः—(सम्यङ्निरूप्य) देवि! तदेव दुर्योधनस्य प्रहितमाग्नेयास्त्रं वत्सो वासविर्वारुणास्त्रेण प्रतिरुणद्धि।

१ B गुरुरपि २ B ग्रहिलं ३ हताश कुरुपांसुल! निन्दनीयमप्यात्मानमेवं वर्णयसि। ४ B अत्ताणमेवं मन्नेसि ५ आर्यपुत्र! पश्य! पश्य! जात्यकाञ्चनरसरञ्जितं भुवनाभोगं कुर्वन् विकटतडित्कटप्रदुःप्रेक्ष्यदर्शन एष हुताशनः प्रसरन्तमन्वेव कुतोऽपि सङ्घटितैः घनसहस्रैरुपशाम्यते। ६ B तेनैव प्रहितं

दुर्योधनः—रे पाण्डवडिम्भफेरण्ड ! कौरवकेसरिणं दुर्योधनमेवमाक्रमितुमिच्छसि । तत्सहस्वेदानीम् (इति पुनर्बाणं सन्धत्ते)

अर्जुनः—(सरोषप्रकर्षम्) अरे कुवद ! नियन्त्रितोऽस्मि गुरुवचसा । व्याहर स्वैरं तत् ।

तथाहि—

पतगपतिरिव त्वां जिह्मगं च द्विजिह्वं
सपदि समहरिष्यद् द्रोणशिष्यः स एषः ।
यदि न सदसि कान्ताकेशहस्ते निरस्ते
बकरिपुरकरिष्यत्त्वद्विघातप्रतिज्ञाम् ॥ ५४ ॥

(इति शरं मुञ्चति)

(दुर्योधनः प्रहारवेदनां नाटयन्पतति)

सूतः—(सत्रासं दिशो विलोकयन्नुच्चैःस्वरम्)
द्रोणभीष्मकृपकर्णसौबलाः किं बलेन भवतां प्रधावत ।
पार्थबाणफणिदंशमूर्च्छितो नन्वसौ पतति कौरवेश्वरः ॥ ५५ ॥

(पुनर्वीक्ष्य) कथं मम वचनमनादृत्यैव पलायन्ते ।

अर्जुनः—(दुर्योधनस्य रथमारुह्यावलोक्य च) कथमद्यापि नास्य चेतना स्वभावाचेतनस्य ! ।

युधिष्ठिरः—(सहसोपसृत्य ससम्भ्रमम्) कृतमिदानीं मोहमुपगतेऽस्त्रव्यापारेण । ननु निवेदितासि क्षत्रधर्माणाम् । (इत्यर्जुनं हस्ते गृह्णाति)

अर्जुनः—(विलोक्य स्वगतम्) कथमयमार्यो महाराजः सुकृतात्मजः ! । (प्रकाशम्) देव ! न कदाचिदस्मदीयानामहितमांसघस्मराणामपि हेतीनां कीचकान्तकाय सङ्कल्पितमेतमास्वादयितुमभिलाषः । तथापि मिथ्याभिमानिनो माहात्म्यचिह्नं शिरःकिरीटमपनेष्यामि ।

युधिष्ठिरः—भवत्वेवम् । (इति हस्तं मुञ्चति)

द्रौपदी—(सहर्षमर्जुनं प्रति) कुमार ! जुत्तमिणं ।

---

१ B रे कटुवचन ! २ कुमार ! युक्तमिदम् । यतः—

जदो—

अणमियसिराणमकिवणवयणाणममुक्कसमरमग्गाणं ।
वीराणमाणभंगो सुदूसहो पाणभंगाओ ॥ ५६ ॥

अर्जुनः—(दुर्योधनस्य किरीटमपनीय काण्डमुखेन ध्वजदण्डे श्लोकमुत्कीर्य च युधिष्ठिरं प्रति) देव ! अवधारय

छलद्यूते जेतुर्जतुमयमगारं रचयितु-
र्गरं दातुः कान्ताकचसिचयहर्तुश्च सदसि ।
स्वयं गन्धर्वेन्द्राद्धिगमितजीवस्य भवतः
शिरःस्थाने मानिन्मुकुटमपनिन्ये विजयिना ॥ ५७ ॥

(इति वाचयति)

उत्तरः—(सश्लाघम्) सूक्तमिदमपराधप्रबन्धानुविद्धं कुमारधनञ्जयेन ।

युधिष्ठिरः—वत्स ! कृतं कर्तव्यम् । तदवतीर्यतामितः । (इत्यर्जुनं रथादवतार्य सूतं प्रति) अहो ! त्वरितमपसारय कुरुपतिस्यन्दनम् ।

(सूतः सभयं पश्चादवलोकयन्दुर्योधनेन सह निष्क्रान्तः)

उत्तरः—(युधिष्ठिरं प्रणम्य सहर्षौत्सुक्यम्) देव ! समादिश मां यथा मत्स्यराजस्य सान्तःपुरपौरपरिवारस्यापि पार्थपराक्रममेवोद्घोषयामि ।

यथा—शून्ये राष्ट्रे प्रविष्टोऽयमाहर्तुं सुरभीरिमाः ।
कर्णं निष्कृत्य पार्थेन मुक्तः कौरवकुक्कुरः ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिरः—यदभिमतं भवते । (इति स्वरथमर्पयति)

(उत्तरः द्वितीयरथप्रग्रहान् अर्जुनस्यार्पयन्सर्वान्प्रणम्य निष्क्रान्तः)

अर्जुनः—(तथा कृत्वा) देव अजातशत्रो ! याज्ञसेनीद्वितीयेन भवता समलङ्क्रियतामेष स्यन्दनवरः (इत्युभौ नाट्येन तथा कुरुतः)

(आकाशे शङ्खध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च । सर्वे ससम्भ्रममवलोकयन्ति)

(निरूप्य साश्चर्यम्) आर्य ! पश्य ! पश्य ! गगनगर्भादयं भगवान्वृन्दारकचक्रवर्ती दिव्यविमानारूढः प्ररूढरोमाङ्कुराभिर्द्विश्राभिरप्सरोभिः परिवृत इतो वर्तते ।

(ततः प्रविशत्याकाशलम्बमानविमानाश्रितः सहाप्सरोभिः वासवः)

अनमितशिरसामकृपणवचनानाममुक्तसमरमार्गाणाम् ।
वीराणामाज्ञाभङ्गः सुदुःसहः प्राणभङ्गात् ॥

युधिष्ठिरः—(ऊर्ध्वमवलोकयन्नञ्जलिं बद्ध्वा) भगवन् भुवनैकविभो गीर्वाणराज ! पाण्डोः प्रथममपत्यं युधिष्ठिरोऽभिवादये ।

(इति सर्वे प्रणमन्ति)

वासवः—वत्स विजयिन् ! महदाश्चर्यं दर्शितवानसि सम्प्रति,सम्परायकुतूहलिनामस्माकम् ।

तथाहि—

दूरस्थे हसितं पुरोप्यचकिताकारं स्थिते विस्मितं
विज्ञाते क्षुभितं धनुर्गुणटणत्कारोद्धते कम्पितम् ।
दृष्टस्थाम्नि पलायितं व्यवहिते भूयः समुज्जीवितं
भग्नोपेक्षिणि च स्तुतं त्वयि परैर्वीताहवे व्रीडितम् ॥ ५९ ॥

तदनेन जगदानन्ददायिना वीरचरितेन परितुष्टोऽस्मि ते । वृणीष्व वाञ्छितम् ।

अर्जुनः—(सविनयम्) देव सकलदेवताधिदैवत शतक्रतो ! किमसम्भाव्यं भवत्प्रसादस्य । परम्—

तीर्थानामवगाहनैः सफलिता निन्द्याऽप्यरण्यस्थितिः
(युधिष्ठिरं दर्शयन्)
निर्व्यूढं च मनस्विनोऽस्य नृपतेः सत्त्वावगूढं वचः ।
निर्मथ्य प्रतिसैन्यसागरमिमं गावः समासादिताः
किञ्च त्वं प्रणतश्चराचरगुरुः किं प्रार्थयेऽतः परम् ॥ ६० ॥

वासवः—वत्स सात्त्विकशिरोमणे युधिष्ठिर ! वीरोत्तंस सव्यसाचिन् ! तथापीदमस्तु ।

अन्नैरस्तु निरन्तरा वसुमती तत्सम्पदं वारिदाः
काले कन्दलयन्तु भेकनिकरप्राणप्रदैरम्बुभिः ।
तत्सन्ताननिदानमग्निषु वषट्कुर्वन्तु हव्यं द्विजाः
तद्रक्षासु विचक्षणाः क्षितिभुजो राज्यं भजन्तु स्थिरम् ॥ ६१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

समाप्तोऽयं पार्थपराक्रमनामा व्यायोगः श्रीमह्लादननिर्मितश्च ।

INDEX TO THE VERSES IN THE PÂRTHAPARÂKRAMA

APPENDIX I.

प्रह्लादनसूक्तयः[1]

I

एकस्य तस्य मन्ये धन्यामभ्युन्नतिं जलधरस्य ।
विश्वं सशैलकाननमाननमालोकते यस्य* ॥
जलदः समुद्रसेवामाचरति समग्रभुवनभरणाय ।
कुरुते तामपि हतमतिरात्मम्भरिरनिशमौर्वाग्निः* ॥
गाता कोकिल एव ज्ञाता च रसाल एव नियतमिदम् ।
यः पञ्चममुद्गायति यस्यास्थिषु पुलकमुकुलानि* ॥
वहसि वलिभुजां कुलानि मौलौ यदि सहकार ! तदत्र को निषेद्धा ।
परमुदयति पल्लवाञ्चलेषु स्फुरदलिभिस्तव सौरभप्रसिद्धिः ॥
उत्तंसकौतुकरसेन विलासिनीनां लूनानि यस्य न नखैरपि पल्लवानि ।
उद्यानमण्डनतरो सहकार! स त्वमङ्गारकारकरगोचरतां गतोऽसि ॥
यो दृष्टः स्फुटदस्थिसम्पुटमिषान्निर्यत्प्रवालाङ्कुरो
दैवात्स द्विदलादिकक्रमवशादारूढशाखाशतः ।
स्निग्धं पल्लवितो घनं मुकुलितः स्फारच्छदं पुष्पितः
सोत्कर्षं फलितो भृशं विनमितः कोऽप्येष चूतद्रुमः ॥
मूर्त्तिर्नेत्ररसायनं यदि कुतश्छायेयमच्छेतरा
चक्रे सापि ततः कुतः फलभरः पीयूषगञ्जागृहम् ।
एवं सर्वगुणान्वितं यदि भवानाम्रद्रुमं निर्ममे
तत्तत्र प्रगुणीकृतः कथमसौ दुर्दैवदावानलः ॥
महेशस्त्वां धत्ते शिरसि रसराजस्य जनिता
विशुद्धिस्त्वत्सङ्गात्कनकमयमेति त्रिभुवनम् ।
तनोति त्वत्सेवां ननु कनकवृक्ष ! त्वदपरः
परस्तत्को न स्याद्यदि न सुलभीभावमभजः* ॥

प्रह्लादस्य

---

1 Here are quoted verses attributed to प्रह्लाद & प्रह्लादन in Jahlaṇa's Sūktimuktāvali.

*Found also in शार्ङ्गधरपद्धति under प्रह्लादन

II

रविरविकलं श्लाघापात्रं किमत्र विचार्यते
सकलजगतः सत्तामुज्जीवयन्ति यदंशवः ।
किमु पुनरितस्तापः पापः स केन विलुप्यतां
अयमपि सुधारश्मिस्तस्मिन्न संरभते यदि ॥
स क्षारो जलधिः सरांसि वितरन्त्यभ्यागतेभ्यो मितं
गृह्यन्ते सरितः श्रमेण परितोऽप्याधाय बन्धं बलात् ।
प्राप्यं कूपकतः कथञ्चन किमप्यारोप्य कण्ठे पदं
तत्त्वां त्यागिनमेकमेव भगवन्पर्जन्य ! मन्यामहे ॥
पारे परःशताः सन्ति महान्तो भव्यभूरुहाः ।
पारिजात ! त्वयैकेन नन्दनं नन्दनं पुनः ॥
रोहणाचल ! शैलेषु कस्तुलां तुलयेत्तव ।
यस्य पाषाणखण्डानि मण्डनं मेदिनीभृताम्* ॥
आलोकवन्तः सन्त्येव भूयांसो भास्करादयः ।
कलावानेव तु ग्रावद्रावकर्मणि कर्मठः* ॥
जडात्माऽपि भवत्युच्चैराश्रयन्महतां पदम् ।
गङ्गौघः शम्भुमूर्धानं प्राप विष्णुपदाश्रयात् ॥
शाखाभिर्वरिता दिशः कलयिता श्रीसंविभागोत्सवं
तां रोलम्बकुटुम्बके प्रथयिता पान्थातिथेयीमसौ ।
इत्थं नाथमनोरथप्रथिमभिः सार्द्धं प्ररूढे मुधा
हा दुर्वात ! किमाततान तदिदं बाले रसाले भवान् ! ॥
प्रियः प्रजानां दातैव न पुनर्द्रविणेश्वरः ।
आगच्छन्वाञ्छ्यते लोकैर्वारिदो न तु वारिधिः ॥

प्रह्लादनस्य

*Quoted in शार्ङ्गधरपद्धति under प्रह्लादन.

APPENDIX II.

KAYADRAN INSCRIPTION

१– ॥ स्वस्ति श्रीसंवत् १२२०. जेष्ट सुदि
२–१५. सोमदिने सोमपर्व्वे महाराजाधि-
३–राज महामंडलेश्वरश्रीधारावर्षदेवे-
४–न सासनं प्रदत्तं श्रीकासेश्वरदेवीयभ-
५–ट्टारकदेवेश्वरस्य फुलहलीसत्क
६–मोचनीयः श्रीकुम्वरपाल्हणदेवेन ॥ वाह-
७–ल० केल्हणेन प्रदत्तं ॥ तलारपेथडेन जू-
८–णीदापं मोचनीय ॥ सोमपर्व्वे ॥ साक्षि वा-
९–हडसुत वजयरा । देजआसुत देदा साक्षि अ-
१०–त्र साक्षि महाजन ॥ जोन्यदत्तं स्वदत्तं वा ह-
११–रे भूमा नराधिप । प्रनष्टामपि खलेन ॥
१२–तस्य–ब्रह्मघातकं । मंगलं महाश्री ॥
१३–वासणग्रामवास्तव्य साल्हा खिसिग—
१४–प्रदत्तं नाय–क्षेत्रं मारिसह ....

AJÂRI INSCRIPTION OF 1240

१ ॥ ओं ॥ सं १२४० वैशाख सुदि ३ सोमे अद्ये-
२–ह श्रीचन्द्रावल्यां (त्यां) श्रीधारावर्षदेवविजयराज्ये
३–श्रीपाल्हणदेवकुमार पटराणी श्रीसींगारदेवि
४–महं वांवडि आजाहरीग्रामवास्तव्य अइचाउश्री
५–अरहट रा. जगदेव महं० आसल तला० मो-
६–हण भांभीय माहिल सकल आभीव्यं कूरि
७–का भुक्तीः ॥ दीपयात्राभाव्यं समेइ पुली
८–कावली ....
९– .... गा ....
१०–रीघ जु कोइ पुजारइ वारइ–वाइत.
११– ....

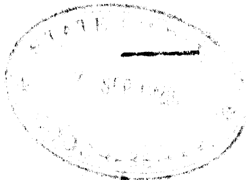
From Kotîshvar (Mt. Abu,) inscription of Samvt. 1265

संवत् १२६५ वर्षे वैशाष शु १५ भौमे चौलुक्योद्धरणपरमभट्टारक-महाराजाधिराजश्रीमद्भीमदेवप्रवर्धमानविजयराज्ये श्रीकरणे महामुद्रामात्य-महं० ठाभूप्रभृतिसमस्तपंचकुले परिपन्थयति चंद्रावतीनाथमांडलिकासुरशंभु-श्रीधारावर्षदेवे एकातपत्रवाहकत्वेन भुवं पालयति षट्दर्शनअवलंबनस्तम्भ-सकलकलाकोविदकुमारगुरुश्रीप्रह्लादनदेवे यौवराज्ये सति इत्येवं काले ।

APPENDIX III.

अर्बुदाचलाधिपतिना परमारपाह्लणेन रीरीप्रतिमा गालिता । तत्पित्तले-नाऽचलेनाऽचलेश्वरशण्ड: कारित: । तत्पातकेन गलितकुष्ठी जात: । गोत्रिभी राज्यं गृहीतम् । मरणभीत्या देशान्तरे निर्गतो भ्रमन् शीलधवलाचार्याणां मिलित: । जिनार्चागालनपातकं प्रोक्तम् । गुरुभि: प्रतिबोधो दत्त: । पश्चात्ता-पाद्गुरुपादे लगित्वा स्थित: । हे भगवन् ! पातकक्षयोपायं कथय प्रसद्य सद्यो दीने मयि । गुरुभिरुक्तम्–राजन् ! प्रासादप्रतिमादिपुण्यं कुरु कुरु । तदनु तेन स्वनाम्ना प्रल्हादनपुरं निवेशितम् । तत्र स्वकारितषोडशस्वर्णकपिशीर्षकरम्ये पाल्हणविहारे श्रीपार्श्वनाथस्य प्रतिमा कारिता श्रीचन्द्रप्रभादिप्रासादाश्च । त्रिसन्ध्यं पूजां करोति स्म । गवाक्षस्थ: साह्लादचेतसा श्रीपार्श्वनाथप्रतिमां निरन्तरं विलोकयति स्म । तत्पुण्यानुभावेन नष्ट: कुष्ठ: । यावज्जीवं जिनभ-क्तिं प्रतिपाल्य दिवं गत: । यथा जिनवन्दनेन वाञ्छितप्राप्ति:, तथा श्रीणां परि-पूर्णता । किं बहुना ? साक्षात्कल्पद्रुम एव जिन: ॥

उपदेशतरङ्गिणी pp. 198-199

सम्पन्नोऽपि हि मेधावी स्पर्द्धेत न च तद्गुणैः ॥ ३३ ॥
रागापरागौ जानीयाद्भर्त्तुः कुशलकर्म्मकृत् ।
इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यामिङ्गिताकारतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
दिशत्यासनमभ्यासे कुशलं परिपृच्छति ॥ ३५ ॥
विविक्तदर्शनस्थाने रहस्ये च न शङ्कते ।
तदर्थां तत्कृतामुच्चैराकर्णयति सङ्कथां । ३६ ॥
श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघ्यमानञ्च नन्दति ।
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टः कीर्त्तयेद्गुणान् ॥ ३७ ॥
सहते पथ्यमप्युक्तं न निन्दामनुमन्यते ।
करोति वाक्यं तत्प्रोक्तन्तद्वचो बहु मन्यते ॥ ३८ ॥
उपकारेषु माध्यस्थं दर्शयत्यद्भुतेष्वपि ।
तत्कृतं कर्म्म चान्येन कृतमित्यभिधीयते ॥ ३९ ॥
विपक्षमुत्थापयति विनाशं चाप्युपेक्षते ।
कार्य्ये संवर्द्धयत्याशां फले च कुरुतेऽन्यथा ॥ ४० ॥
यद्वाक्यं मधुरं किञ्चित्तदप्यर्थेन निष्ठुरं ।
आचरत्यात्मशंसासु परिवादञ्च केवलं ॥ ४१ ॥
अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नश्चापि निष्फलः ।
वदत्यकस्माद्व्रजति रूक्षञ्च मुहुरीक्षते ॥ ४२ ॥
आघट्टयति मन्त्राणि ब्रुवन् हास्यं प्रपद्यते* ।

* मर्म्माणि गुह्यानि बहु मन्यते इति वा पाठः ।

सम्भावयति दोषेण वृत्तिच्छेदङ्करोति च ॥ ४३ ॥
साधूक्तमपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा ।
अपर्ब्बणि कथाभङ्गङ्करोति विरसीभवन् ॥ ४४ ॥
उपास्यमानः शयने सुप्तलक्ष्येण तिष्ठति ।
बलेन बोध्यमानोऽपि सुप्तवच्च विचेष्टते ॥ ४५ ॥
इत्यादि ह्यनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणं ।
रक्ताद्वृत्तिं समीहेत विरक्तस्य विवर्ज्जयेत् ॥ ४६ ॥
निर्गुणं ह्यपि भर्त्तारमापत्सु न परित्यजेत् ।
ततः परतरो नास्ति य आपत्सूपतिष्ठति ॥ ४७ ॥
सुस्थवृत्तेषु सत्वाद्या नैव यान्त्यभिलक्ष्यतां ।
विपत्सु धर्म्मधुर्य्याणां तेषां नामातिरिच्यते ॥ ४८ ॥
श्लाघ्या चानन्दनीया च महतामुपकारिता ।
काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदयं । ४९ ॥
अकार्य्ये प्रतिषेधश्च कार्य्ये चैवानुवर्त्तनं ।
सङ्क्षेपादिति सद्वृत्तं बन्धुमित्रानुजीविनां ॥ ५० ॥
पानस्त्रीद्यूतगोष्ठीषु राजानमभितश्चराः ।
बोधयेयुः प्रमाद्यन्तमुपायैर्न्नाडिकादिभिः ॥ ५१ ॥
राजानं येऽत्युपेक्षन्ते सज्जमानं विवर्त्मसु ।
ते गच्छन्त्यकृतात्मानः सह तेन पराभवं ॥ ५२ ॥
जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ।
आज्ञामस्य प्रतीक्षन्तो भृत्याः कुर्य्युरुपासनं ॥ ५३ ॥

भर्त्तुश्चित्तानुवृत्तित्वं सद्वृत्तमनुजीविनां ।
रक्षांस्यपि हि गृह्यन्ते नित्यं छन्दानुवर्त्तिभिः ॥५४॥
धीसत्वोद्योगयुक्तानां किं दुरापं महात्मनां ।
छन्दानुवर्त्तिनां लोके कः परःप्रियवादिनां ॥ ५५ ॥
अलसस्याल्पतोषस्य निर्व्विद्यस्याकृतात्मनः ।
प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥ ५६ ॥
ये शूरा येऽपि विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः ।
तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसम्पदः ॥ ५७ ॥
अप्रियोऽपि हि पथ्यः स्यादिति वृद्धानुशासनं ।
वृद्धानुशासने तिष्ठन् प्रियतामधिगच्छति ॥ ५८ ॥
आजीव्यः सर्व्वभूतानां राजा पर्ज्जन्यवद्भुवि ।
निराजीव्यं त्यजन्त्येनं शुष्कवृक्षमिवाण्डजाः ॥५९॥
कुलं वृत्तञ्च शौर्य्यञ्च सर्व्वमेतन्न गण्यते ।
दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातरि रज्यते ॥ ६० ॥
लक्ष्मीरेवान्वयो लोके न लक्ष्म्याः परतोऽन्वयः ।
यस्मिन् कोषो बलञ्चैव तस्मिँल्लोकोऽनुगच्छति ॥६१॥
उत्थिता एव पूज्यन्ते जनाः कार्य्यार्थिभिर्न्नरैः ।
शत्रुवत्पतितं कोऽनुवन्दते मानवं पुनः ॥ ६२ ॥
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं ज्वलन्तमुपसर्प्पति ।
क्षीणक्षीरां निराजीव्यां वत्सस्त्यजति मातरं ॥ ६३ ॥
अहापयन्नृपः कालं भृत्यानामनुजीविनां ।

कर्म्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥ ६४ ॥
काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् ।
एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥ ६५ ॥
अपात्रवर्षणं जातु न कुर्य्यात्सद्भिर्गर्हितं ।
अपात्रवर्षणादन्यत्किं स्यात्कोषक्षयादृते ॥ ६६ ॥
कुलं विद्यां श्रुतं शौर्य्यं सौशील्यं भूतपूर्व्वतां ।
वयोऽवस्थाञ्च सम्प्रेक्ष्य आद्रियेत महात्मवान् ॥ ६७ ॥
कुलीनान्नावमन्येत सम्यग्वृत्तान्मनस्विनः ।
त्यजन्त्येतेऽवमन्तारं घ्नन्ति वा मानहेतुना ॥ ६८ ॥
गुणैरुदारैः संयुक्तान् प्रोन्नयेन्मध्यमाधमान् ।
महत्त्वं प्राप्नुवन्तस्ते वर्द्धयन्ति नरेश्वरं ॥ ६९ ॥
उत्तमाभिजनोपेतान् न नीचैः सह वर्द्धयेत् ।
कृशोऽपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयतां ॥ ७० ॥
निरालोके हि लोकेऽस्मिन्नासते तत्र पण्डिताः ।
जात्यस्य हि मणेर्य्यत्र काचेन समता मता ॥ ७१ ॥
विश्राम्यन्ति महात्मानो यत्र कल्पतराविव ।
स श्लाघ्यं जीवति श्रीमान् सत्यम्भोगफलाःश्रियः॥ ७२॥
लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां लोके विकाशिन्या च किन्तया ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च विश्रब्धं या न भुज्यते ॥ ७३ ॥
आपद्द्वारेषु सर्व्वेषु कुर्य्यादाप्तान् परीक्षितान् ।
आददीत धनं तेभ्यो भास्वानस्तैरिवोदकं ॥ ७४ ॥

अभ्यस्तकर्म्मणस्तज्ज्ञान् शुचीन् सुज्ञानसम्मतान् ।
कुर्य्यादुद्योगसम्पन्नानध्यक्षान् सर्व्वकर्म्मसु ॥ ७५ ॥
यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत् ।
अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रियार्थ इवेन्द्रियं ॥ ७६ ॥
कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्यात्तदायत्तं हि जीवितं ।
नात्ययत्त्र व्ययं कुर्य्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वहं ॥ ७७ ॥
कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनं ।
खन्याकरधनादानं शून्यानाञ्च निवेशनं ॥ ७८ ॥
अष्टवर्गमिमं साधु स्वच्छवृत्तो विवर्द्धयेत् ।
जीवनार्थमिहाजीव्यैः कर्त्तव्यः करणाधिकैः ॥ ७९ ॥
तथा यया प्रवर्त्तेत वृत्त्या क्षीणोऽपि पार्थिवः ।
तस्यास्तस्यान्न संरोधं कुर्य्यात्पण्योपजीविनां ॥ ८० ॥
यथा रक्षेच्च निपुणं शस्यं कण्टकिशाखया ।
फलाय लगुडः कार्य्यस्तद्वद्भोग्यमिदं जगत् ॥ ८१ ॥
आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् ।
पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयं ॥ ८२ ॥
पञ्चप्रकारमप्येतदपोह्यं नृपतेर्भयं ।
आददीत धनं काले त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८३ ॥
यथा गौः पाल्यते काले दुह्यते च तथा प्रजा ।
सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलार्थिना ॥ ८४ ॥
आस्रावयेदुपचितान्साधु दुष्टव्रणानिव ।

आमुक्तास्ते च वर्त्तेरन् वह्नाविव महीपतौ ॥ ८५ ॥
स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति ये पापाः पृथिवीपतौ ।
ते वह्नाविव दह्यन्ते पतङ्गा मूढचेतसः ॥ ८६ ॥
संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्तैस्तज्ज्ञैरधिष्ठितं ।
काले चास्य व्ययङ्कुर्य्यात् त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८७ ॥
धर्म्मार्थं क्षीणकोषस्य कृशत्वमपि शोभते ।
सुरैः पीतावशेषस्य शरद्धिमरुचेरिव ॥ ८८ ॥
बृहस्पतेरविश्वास इति शास्त्रार्थनिश्चयः ।
अविश्वासी तथा च स्याद्यथा च व्यवहारवान् ॥ ८९ ॥
विश्वासयेदविश्वस्तान् विश्वस्तान्नातिविश्वसेत् ।
यस्मिन्विश्वासमायाति विभूतेः पात्रमेव सः ॥ ९० ॥
प्रादुर्भवन्त्यर्थसमं यस्माच्चित्तान्यनुक्षणं ।
तस्माद्योगीव सततं तानि पश्येत्समाहितः ॥ ९१ ॥
अनुगतपरितोषितानुजीवी
मधुरवचश्चरितानुरक्तलोकः ।
सुनिपुणपरमाप्तसक्ततन्त्रो
भवति नृपः सुचिरं प्रदीप्तरश्मिः ॥ ९२ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे स्वाम्यनुजीविवृत्तं नाम
पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठसर्गप्रारम्भः ॥

लोके वेदे च कुशलः कुशलैः परिवारितः ।
आद्दतश्चिन्तयेद्राज्यं स वाह्याभ्यन्तरं तथा ॥ १ ॥
आभ्यन्तरं शरीरं स्वं वाह्यं राष्ट्रमुदाहृतं ।
अन्योन्याधारसम्बन्धादेकमेवेदमिष्यते ॥ २ ॥
राज्याङ्गानान्तु सर्व्वेषां राष्ट्राद्भवति सम्भवः ।
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥
लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् ।
राज्ञः संशरणं धाम शरीरं धर्म्मसाधनं ॥ ४ ॥
धर्म्म्यामारेभिरे हिंसामृषिकल्पा महीभुजः ।
तस्मादसाधून् पापिष्ठान्निघ्नन् पापैर्न लिप्यते ॥ ५ ॥
धर्म्मसंरक्षणपरो धर्म्मेणार्थं विवर्द्धयन् ।
ये ये प्रजा प्रबाधेरंस्ताञ्छिन्ध्याच्च महीपतिः ॥ ६ ॥
यमार्य्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।
स धर्म्मो यं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥
धर्म्माधर्म्मौ विजानन् हि शासनेऽभिरतः सतां ।
प्रजां रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ८ ॥
राज्योपघातं कुर्व्वाणा ये पापा राजवल्लभाः ।
एकैकशः संहता वा दूष्यांस्तान् परिचक्षते ॥ ९ ॥
दूष्यानुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाऽविलम्बितं ।

अदृश्यं वा प्रकाशं वा लोकविद्वेषमागतान् ॥ १० ॥
राजा रहसि दूष्यं हि दर्शनायोपमन्त्रयेत् ।
गूढशस्त्रा विशेयुस्तत्पश्चादासन्नज्ञिता नराः ॥ ११ ॥
विश्वस्तांस्तान्विचिन्वीयुर्द्वाःस्थाः कक्षान्तरं गतान् ।
ते शस्त्रग्राहका ब्रूयुः प्रयुक्ताः स्म इति स्फुटं ॥ १२ ॥
इति दूष्यांस्तु सन्दूष्य प्रजानामभिवृद्धये ।
विनयन् प्रिय उत्कर्षं राजशल्यं समुद्धरेत् ॥ १३ ॥
यथा वीजाङ्कुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः ।
काले फलाय भवति साधु तद्वदियं प्रजा ॥ १४ ॥
उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ।
तस्माद्यथार्हतो दण्डं नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥ १५ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे कण्टकशोधनं
नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमसर्गप्रारम्भः ॥

प्रजार्त्थश्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणं ।
लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥ १ ॥
राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ।
भ्रातरं वा विनिघ्नन्ति पितरं वाऽभिमानिनः ॥ २ ॥
राजपुत्रैर्मदोपेतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ।
दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥ ३ ॥

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथञ्चित्प्राप्नुवन्ति ते ।
सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयं ॥ ४ ॥
विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्व्वीत नृपतिः सुतान् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥ ५ ॥
विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।
दुष्टं गजमिवोद्वृत्तं कुर्व्वीत सुखबन्धनं ॥ ६ ॥
राजपुत्रः सुदुर्व्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति ।
क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥ ७ ॥
व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैः ।
तथा च क्लेशयेदेनं यथा स्यात्पितृगोचरः ॥ ८ ॥
याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे ।
सर्व्वत्रैवाप्रमत्तः स्याद्वर्ज्जेत विषदूषितं ॥ ९ ॥
विषघ्नैरुदकैः स्नातो विषघ्नमणिभूषितः ।
परीक्षितं समश्नीयाज्जाङ्गुलाविद्भिषग्वृतः ॥ १० ॥
भृङ्गराजः शुकश्चैव शारिका चेति पक्षिणः ।
क्रोशन्ति भृशमुद्विग्ना विषपन्नगदर्शनात् ॥ ११ ॥
चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् ।
सुव्यक्तं माद्यति क्रौञ्चो म्रियते कोकिलः किल ॥ १२ ॥
नित्यं जीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् ।
एषामन्यतमेनापि समश्नीयात्परीक्षितं ॥ १३ ॥
मयूरपृषतोत्सर्गे न भवन्ति भुजङ्गमाः ।

तस्मान्मयूरपृषतौ भवने नित्यमुत्सृजेत् ॥ १४ ॥
भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्नये ।
वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिङ्गानि लक्षयेत् ॥ १५ ॥
धूमार्चिर्नीलिता वह्नेः शब्दस्फोटश्च जायते ।
अन्नेन विषदिग्धेन वयसां मरणम्भवेत् ॥ १६ ॥
अस्विन्नता मादकत्वमाशु शल्यं विवर्णता ।
अन्नस्य विषदिग्धस्य तथोष्मा स्निग्धमेचकः ॥ १७ ॥
व्यञ्जनस्याशु शुष्कत्वं क्वथने श्यामफेनता ।
गन्धस्पर्शरसाश्चैव नश्यन्ति विषदूषणात् ॥ १८ ॥
छायाऽतिरिक्ता हीना वा स्याद्रसे विषदूषिते ।
दृश्यते राजिरूर्द्ध्वा च फेनमण्डलमेव च ॥ १९ ॥
रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा
मद्यस्य तोयस्य च कोकिलाभा ।
श्यामा सरन्ध्रा विषदूषितस्य
मध्ये भवत्यूर्द्ध्वगता च लेखा ॥ २० ॥
आर्द्रस्य सर्वस्य भवेत्तु सद्यः
प्रम्लानभावो विषदूषितस्य ।
पाकं विना क्वाथविनीतभावः
सश्यामता चेति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
शुष्कस्य सर्वस्य विषोपदेहा-
द्विशीर्णता वाऽशुचिवर्णता च ।

खरं मृदु स्यान्मृदुनः खरत्वं
वदन्ति केचाल्पकजन्तुघातं ॥ २२ ॥
प्रावारास्तरणानाञ्च श्याममण्डलकीर्णता ।
तन्तूनां पक्ष्मणां लोम्नां स्याद्ध्वंशश्च विषाश्रयात् ॥ २३ ॥
लोहानाञ्च मणीनाञ्च मलपङ्कोपदिग्धता ।
प्रभावस्नेहगुरुतावर्णस्पर्शबधस्तथा ॥ २४ ॥
मुखस्य श्यामवर्णत्वं त्वग्भेदो जृम्भणं मुहुः ।
स्खलनं वेपथुः स्वेद आवेगो दिग्विलोकनं ॥ २५ ॥
स्वकर्म्मणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च ।
लिङ्गान्येतानि निपुणो लक्षयेद्विषदायिनां ॥ २६ ॥
औषधानि च सर्व्वाणि पानं पानीयमेव च ।
तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राश्नीयाद्भोजनानि च ॥ २७ ॥
प्रसाधनादि यत्किञ्चित् तत्सर्व्वं परिचारिकाः ।
उपनिन्युर्न्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रितं ॥ २८ ॥
परस्मादागतं यच्च तत्सर्व्वञ्च परीक्षयेत् ।
सदा स्वेभ्यः परेभ्यश्च रक्ष्यो राजाऽभिरक्षिभिः ॥ २९ ॥
यानं वाहनमारोहेज्ज्ञातं ज्ञातोपपादितं ।
अविज्ञातेन मार्गेण सङ्कटेन च न ब्रजेत् ॥ ३० ॥
वीक्षिताद्दृष्टकर्म्माणमाप्तं वंशक्रमागतं ।
संविभक्तञ्च कुर्व्वीत जनमासन्नवर्त्तिनं ॥ ३१ ॥
अधार्म्मिकांश्च क्रूरांश्च दृष्टदोषान्निराकृतान् ।

परेभ्योऽभ्यागतांश्चैव दूरादेतान् विवर्ज्जयेत् ॥ ३२ ॥
महावातसमुद्धूतामपरीक्षितनाविकां ।
अन्यनौप्रतिबद्धां वा नोपेयान्नावमातुरां ॥ ३३ ॥
परितापिषु वासरेषु पश्यं-
स्तटलेखास्थितमात्मसैन्यचक्रं ।
शुचि शोधितनक्रमीनजालं
व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥ ३४ ॥
गहनानि विवर्ज्जयन् विशुद्धं
वहिरुद्यानवनं समभ्युपेयात् ।
विहरन्मधुरं वयोऽनुरूपं
न च माद्येद्विषयोपभोगरागात् ॥ ३५ ॥
सुविनीतसुवेगपृष्ठयानः
सुखगम्यामुचिताञ्च लक्ष्यसिद्ध्यै ।
सुपरीक्षितरक्षितान्तसीमां
लघुकोष्ठस्तु मृगाटवीमुपेयात् ॥ ३६ ॥
कारयेद्भवनशोधनमादौ
मातुरन्तिकमपि प्रविविक्षुः ।
आप्तशस्त्र्यनुगतः प्रविशेच्च
सङ्कटेषु गहनेषु न तिष्ठेत् ॥ ३७ ॥
पांशूत्कराकर्षिणि वाति वाते
संसक्तधाराजलदे च मेघे ।

अत्यातपे वापि तथाऽन्धकारे ।
स्वस्थस्तु सन्न क्वचिदभ्युपेयात् ॥ ३८ ॥
निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गे समन्ततः ।
प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतोन्नतिः ॥ ३९ ॥
यात्रोत्सवसमाजेषु जलसम्बाधशालिनः ।
प्रदेशान्नावगाहेत नातिवेलञ्च सम्पतेत् ॥ ४० ॥
निषेवितो वर्षधरैः कञ्चुकोष्णीषधारिभिः ।
अन्तःपुरे च विचरेत्कुब्जकैरातवामनैः ॥ ४१ ॥
नीचैरन्तःपुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः ।
शस्त्राग्निविषवर्ज्जं हि नर्म्मयेयुर्महीपतिं ॥ ४२ ॥
अन्तर्वंशिकसैन्यञ्च सन्नद्धं साधुसम्मतं ।
रक्षेदायुक्तकुशलमन्तःपुरगतं नृपं ॥ ४३ ॥
आशीतिकाश्च पुरुषाः पञ्चाशत्काश्च योषितः ।
बुध्येरन्नवरोधानां शौचमागारिकाश्च ये ॥ ४४ ॥
रूपाजीवाःस्त्रियः स्नाताः परिवर्त्तितवाससः ।
राजानमुपतिष्ठेयुर्विशुद्धस्रग्विभूषणाः ॥ ४५ ॥
कुहकैर्ज्जटिलैश्चैव मुण्डैश्चाभ्यन्तरो जनः ।
संसर्गं न क्वचिद्गच्छेद्बाह्यैर्दासीजनैः सह ॥ ४६ ॥
निर्गच्छेत्प्रविशेच्चापि सर्व्वश्चाभ्यन्तरो जनः ।
विज्ञातद्रव्यसञ्चारी कारणेनोपलक्षितः ॥ ४७ ॥
न चानुजीविनं पश्येदकल्यं पृथिवीपतिः ।

अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात् सर्व्वस्यैवातुरो गुरुः ॥ ४८ ॥
स्नातोऽनुलिप्तसुरभिः स्रग्वी रुचिरभूषणः ।
स्नातां विशुद्धवसनां गच्छेद्देवीं सुभूषणां ॥ ४९ ॥
न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात्सन्निवेशनात् ।
अत्यर्थवल्लभोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५० ॥
देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् ।
मातुः शय्यान्तरे लीनः कारूषञ्चौरसः सुतः ॥ ५१ ॥
लाजान् विषेण संयोज्य मधुनेति विलोभित ।
देवी तु काशीराजेन्द्रं निजघान रहोगतं ॥ ५२ ॥
विषदिग्धेन सौवीरं मेखलामणिना नृपं ।
नूपुरेण च वैरन्त्यं जारूषं दर्पणेन च ॥ ५३ ॥
वेण्यां शस्त्रं समाधाय तथा चापि विदूरथं ।
अहिवृत्तं परिहरेच्छत्रौ चापि प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥
यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
सर्व्वभोगान्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितं ॥ ५५ ॥
धर्म्ममिच्छन्नरपतिः सर्व्वान्दारानुक्रमात् ।
गच्छेदनुनिशं नित्यं वाजीकरणवृंहितः ॥ ५६ ॥
विचार्य्य कार्य्यावयवान् दिनक्षये
विसृज्य लोकं प्रमदाहृतक्रियः ।
आशस्त्रबन्धेन हि साधु पाणिना
स्वपेदसक्तं परमाप्तरक्षितः ॥ ५७ ॥

नयेन जाग्रत्यनिशं नरेश्वरे
सुखं स्वपन्तीह निराधयः प्रजाः ।
प्रमत्तचित्ते स्वपितीह सम्भयात्
प्रजागरेणास्य जगत्प्रबुध्यते ॥ ५८ ॥
इति स्म पूर्वं मुनयो बभाषिरे
नृपस्य राज्यस्य च साधु लक्षणं ।
तदेतदेवं परिपालयन्नयान्-
नरेश्वरः पालककल्पतां व्रजेत् ॥ ५९ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे पुत्ररक्षणमात्मरक्षणञ्च
नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमसर्गप्रारम्भः ।

उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः ।
दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः ॥ १ ॥
रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् ।
अशुद्धे मण्डले सर्पन् शीर्य्यते रथचक्रवत् ॥ २ ॥
रोचते सर्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥ ३ ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ ४ ॥
एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।

सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच वृहस्पतिः ॥ ५ ॥
सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्म्महोत्साहः कृतश्रमः ।
जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ ६ ॥
कौलीनं वृद्धसेवित्वमुत्साहः स्थूललक्षिता ।
चित्तज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥ ७ ॥
अदीर्घसूत्रताऽक्षौद्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता ।
देशकालज्ञता दार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता ॥ ८ ॥
सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यं सदा संवृतमन्त्रता ।
अविसंवादिता शौर्य्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता ॥ ९ ॥
शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलं ।
स्वकर्म्मदृष्टशास्त्रत्वं कृतित्वं दीर्घदर्शिता ॥ १० ॥
जितश्रमित्वं धर्म्मित्वमक्रूरपरिवारता ।
प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥ ११ ॥
सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ।
प्रतापयुक्ता ह्यस्यन्ति परान् सिंहा मृगानिव ॥ १२ ॥
प्रतापसिद्धौ नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियं ।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परं ॥ १३ ॥
एकार्थाभिनिवेशित्वमविलक्षणमुच्यते ।
दारुणस्तु स्मृतः शत्रुर्विजिगीषुगुणान्वितः ॥ १४ ॥
लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।
मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः ॥ १५ ॥

अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरं ।
तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरःस्थिताः ॥ १६ ॥
पार्ष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरं ।
आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलं ॥ १७ ॥
अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूम्यनन्तरः ।
अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे ॥ १८ ॥
मण्डलत्वे हि चैतेषामुदासीनो बलाधिकः ।
अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाञ्च बधे प्रभुः ॥ १९ ॥
मूलप्रकृतयस्त्वेताश्चतस्रः परिकीर्त्तिताः ।
आहैव मन्त्रकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः ॥ २० ॥
विजिगीषुररिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽथ मध्यमः ।
उदासीनः पुलोमेन्द्रौ षट्कं मण्डलमूचतुः ॥ २१ ॥
उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलं ।
उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकं ॥ २२ ॥
द्वादशानां नरेन्द्राणामरिमित्रे पृथक् पृथक् ।
षट्त्रिंशत्कमिदं प्राहुस्ते च ते च पुनर्म्मयः ॥ २३ ॥
द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् ।
अमात्याद्याश्च प्रकृतीरामनन्तीह मानवाः ॥ २४ ॥
मौला द्वादश यास्त्वेता ह्यमात्याद्यास्तथा च याः ।
सप्ततिश्चाधिका ह्येताः सर्ब्बं प्रकृतिमण्डलं ॥ २५ ॥
संयुक्तस्त्वरिमित्राभ्यामुभयारिस्तथा सुहृत् ।

मौला द्वादश राजान इत्यष्टादशकं गुरुः ॥ २६ ॥
अष्टादशानामित्येषाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।
अष्टोत्तरशतं त्वेतन्मण्डलं कवयो विदुः ॥ २७ ॥
अष्टादशानामेतेषां मित्रं शत्रुः पृथक् पृथक् ।
चतुःपञ्चाशत्कमिति विशालाक्षः प्रभाषते ॥ २८ ॥
चतुःपञ्चाशतां राज्ञाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।
चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्मृतं ॥ २९ ॥
सप्तप्रकृतिकं युक्तं विजिगीषोररेश्च यत् ।
चतुर्दशकमेवैतन्मण्डलं परिचक्षते ॥ ३० ॥
मण्डलत्रिकमित्याहुर्विजिगीष्वरिमध्यमाः ।
मित्रयुक्ताः पृथक् चैतैः षट्कमित्यपरे जगुः ॥ ३१ ॥
अमात्याद्याः प्रकृतय एकैकस्यैव भूपतेः ।
मण्डलं मण्डलविदः षट्त्रिंशत्कं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥
सप्तप्रकृतिकाः सर्वे विजिगीष्वरिमध्यमाः ।
एकविंशत्कमित्याहुः परे च नयवादिनः ॥ ३३ ॥
चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथङ् मित्रैः सहाष्टकं ।
अमात्यादिभिरेतैश्च जगत्यक्षरसम्मितं ॥ ३४ ॥
विजिगीषोः पुरस्ताच्च ये पश्चाच्च प्रकीर्त्तिताः ।
दशकं मण्डलमिदं मण्डलज्ञाः प्रचक्षते ॥ ३५ ॥
दशानां भूमिपालानाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।
मण्डलं मण्डलविदः षष्टिसञ्ज्ञं प्रचक्षते ॥ ३६ ॥

अरिमित्रे पुरो नेतुः पश्चिमे चेति पञ्चकं ।
अमात्याद्याः पृथक् तेषां त्रिंशत्कं परिचक्षते ॥ ३७ ॥
अरेरप्येवमेवेति दृष्टं दृष्टिमतां वरैः ॥
पञ्चकं मण्डलं योज्यं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः ॥ ३८ ॥
द्वे एव प्रकृती न्याय्ये इत्युवाच पराशरः ।
अभियोक्ता प्रधानः स्यात्तथा न्याय्योऽभियुज्यते ॥ ३९ ॥
परस्पराभियोगेन विजिगीषोररेस्तथा ।
अरित्वे विजिगीषुत्वे एका प्रकृतिरिष्यते ॥ ४० ॥
इति प्रकारं बहुधा मण्डलं परिचक्षते ।
सर्वलोकप्रतीतं तु स्फुटं द्वादशराजकं ॥ ४१ ॥
अष्टशाखं चतुर्मूलं षष्टिपत्रं द्वये *स्थितं ।
षट्पुष्पं त्रिफलं वृक्षं यो जानाति स नीतिवित् ॥ ४२ ॥
पार्ष्णिग्राहस्तथाऽऽसारः शत्रुमित्रे प्रकीर्त्तिते ।
आक्रन्दोऽथ तदासारो विजिगीषोरुदाहृते ॥ ४३ ॥
पुरो यायाद्विगृह्यैव मित्राभ्यां पश्चिमावरी ।
पश्चिमाविव पूर्वाभ्यामरिं तन्मित्रमेव च ॥ ४४ ॥
अरिमित्रस्य मित्रन्तु कृतकृत्येन भूयसा ।
संस्तम्भ्योभयमित्रेण पश्चाद्गच्छेन्नरेश्वरः ॥ ४५ ॥
आक्रन्देनात्मना चैव पार्ष्णिग्राहं प्रपीडयेत् ।
आक्रन्देन तदासारमाक्रन्दासारभाजिना ॥ ४६ ॥

---

* दैवे पुरुषकारे च स्थितमिति टी ।।

मित्रेणैवात्मना चैव कुर्व्वीतोद्धरणं रिपोः ।
मित्रेण हि समित्रेण रिपुमित्रं प्रपीडयेत् ॥ ४७ ॥
अरिमित्रस्य मित्रस्य पीडनं पृथिवीपतिः ।
कुर्व्वीतोभयमित्रेण मित्रमित्रेण चैव हि ॥ ४८ ॥
अनेन क्रमयोगेन विजिगीषुः सदोत्थितः ।
पीडयेदहितं शत्रुं मित्राणामन्तरन्तरां ॥ ४९ ॥
पीड्यमानो ह्युभयतः सदोद्युक्तैर्मनीषिभिः ।
रिपुरुच्छेदमायाति तद्वशे चावतिष्ठते ॥ ५० ॥
सर्व्वोपायेन कुर्व्वीत सामान्यं मित्रमात्मसात् ।
भवन्ति मित्रादुच्छिन्नाः सुखच्छेद्या हि शत्रवः ॥५१॥
कारणेनैव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
रिपवो येन जायन्ते कारणं तत्परित्यजेत् ॥ ५२ ॥
प्राधान्येन हि सर्व्वत्र सर्व्वाः संसर्ज्जयेत्प्रजाः ।
तासां संसर्ज्जनाद्राजा सर्व्वाङ्गीं श्रियमश्नुते ॥ ५३ ॥
दूरेचरान्माण्डलिकान् स्थानदुर्गनिवासिनः ।
मित्रीकुर्व्वीत तत्प्राणाः साधयन्तीह मण्डलं ॥ ५४ ॥
चलेत्तदोर्ज्जितबलो मध्यमो विजिगीषया ।
एकीभूयारिणा तिष्ठेदशक्तः सन्धिमान्नमेत् ॥ ५५ ॥
सहजः कार्य्यजश्चैव द्विविधः शत्रुरुच्यते ।
सहजः स्वकुलोत्पन्न इतरः कार्य्यजः स्मृतः ॥ ५६॥
उच्छेदापचयौ काले पीडनं कर्षणन्तथा ।

इति विद्याविदः प्राहुः शत्रौ वृत्तं चतुर्विधं ॥ ५७ ॥
रेचनं कोषदण्डाभ्यां महामात्रबधस्तथा ।
एतत्कर्षणमित्याहुराचार्य्याः पीडनं परं ॥ ५८ ॥
समाश्रयविहीनो वा दुर्बलं वा समाश्रितः ।
शक्योऽरिः सम्पदा युक्त उच्छेत्तुं भूम्यनन्तरः ॥ ५९ ॥
कर्षणं पीडनं काले कुर्वीताश्रयमानिनः ।
समाश्रयं दुर्गमाहुर्मित्रं वा साधुसम्मतं ॥ ६० ॥
विभीषणस्य सोदर्य्यस्तथा सूर्य्यसुतस्य च ।
सर्वतन्त्रापहारित्वात्तथोच्छेद्यो निजो रिपुः ॥ ६१ ॥
छिद्रं कर्म्म च वित्तञ्च विजानाति निजो रिपुः ।
दहत्यन्तर्गतश्चैव शुष्कवृक्षमिवानलः ॥ ६२ ॥
वर्त्तते पक्षपातेन मित्रं यदुभयात्मकं ।
वज्रीव हि त्रिशिरसं तदुच्छिन्द्यात्कृतत्वरः ॥ ६३ ॥
बलिना विगृहीतस्य द्विषतः कृच्छ्रवर्त्तिनः ।
कुर्वीतापचयं शत्रोरात्मोच्छित्तिविशङ्कया ॥ ६४ ॥
यस्मिन्नुच्छिद्यमाने तु रिपुरन्यः प्रवर्त्तते ।
न तस्योच्छित्तिमन्विच्छेत्कुर्वीतैनं स्वगोचरं ॥ ६५ ॥
वंशागतो रिपुर्यस्तु विचलेद्दुरवग्रहः ।
तस्य संशमनायाशु तत्कुलीनं समुन्नयेत् ॥ ६६ ॥
विषं विषेण व्यथते वज्रं वज्रेण भिद्यते ।
गजेन्द्रो दृष्टसारेण गजेन्द्रेणैव बध्यते ॥ ६७ ॥

मत्स्यो मत्स्यं समादत्ते ज्ञातिर्ज्ञातिमसंशयं ।
रावणोच्छित्तये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ ६८ ॥
यस्मिन्मण्डलसङ्क्षोभः कृते भवति कर्म्मणि ।
न तत्कुर्य्यात्तु मेधावी प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ॥ ६९ ॥
साम्ना दानेन मानेन प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ।
आत्मीया भेददण्डाभ्यां परकीयाश्च दारयेत् ॥ ७० ॥
आकीर्णं मण्डलं सर्व्वं मित्रैररिभिरेव च ।
सर्व्वः स्वार्थपरो लोकः कुतो मध्यस्थता क्वचित् ॥ ७१ ॥
भोगप्राप्तं विकुर्व्वाणं मित्रमप्युपपीडयेत् ।
अत्यन्तं विकृतं हन्यात्स पापीयान् रिपुर्म्मतः ॥ ७२ ॥
अमित्राण्यपि कुर्व्वीत मित्राण्युपचयावहान् ।
अहिते वर्त्तमानानि मित्राण्यपि परित्यजेत् ॥ ७३ ॥
स बन्धुर्योऽनुबध्नाति हितेऽर्थे वा हितादरः ।
अनुरक्तं विरक्तं वा तन्मित्रमुपकारि यत् ॥ ७४ ॥
मित्रं विचार्य्य बहुशो ज्ञातदोषं परित्यजेत् ।
त्यजन्नभूतदोषं हि धर्म्मार्थावुपहन्ति हि ॥ ७५ ॥
स्वयं दोषगुणान्वेषी भवेत्सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
स्वयं ज्ञातेषु दोषेषु शस्यते दण्डपातनं ॥ ७६ ॥
न ह्यविज्ञाय तत्त्वेन कोपङ्कुर्य्यात् कदाचन ।
भुजङ्गमिव मन्यन्ते निर्दोषक्रोधनं जनाः ॥ ७७ ॥
मित्राणामन्तरं विद्यान्मध्यज्यायःकनीयसां ।

मध्यज्यायः कनीयांसि कर्म्माणि च पृथक् पृथक् ॥ ७८ ॥
न हि मिथ्याऽभियुञ्जीत शृणुयाच्चापि तद्विधं ।
मित्रभेदन्तु ये कुर्य्युस्तान् सर्व्वांस्तु परित्यजेत् ॥ ७९ ॥
*प्रायोगिकं मात्सरिकं माध्यस्थं पाक्षपातिकं ।
सोपन्यासञ्च जानीयाद्वचः संशयितं तथा ॥ ८० ॥
प्रकाशपक्षग्रहणं न कुर्य्यात्सुहृदां स्वयं ।
अन्योन्यमत्सरञ्चैषां स्वयमेवाशु धारयेत् ॥ ८१ ॥
कार्य्यस्य हि गरीयस्त्वान्नीचानामपि कालवित् ।
सतोऽपि दोषान्प्रच्छाद्य गुणानप्यसतो वदेत् ॥ ८२ ॥
प्रायो मित्राणि कुर्व्वीत सर्व्वावस्थानि †भूपतिः ।
बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥ ८३ ॥
न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः ।
पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ ८४ ॥
अमित्राण्यवतो मित्रैर्न्न गृह्णीयाद्दृढव्रतैः ।
इति मण्डलवृत्तं हि मण्डलज्ञाः प्रचक्षते ॥ ८५ ॥
मित्रोदासीनरिपव एतन्मात्रं हि मण्डलं ।
सम्यक् शोधनमेतेषामिति मण्डलशोधनं ॥ ८६ ॥
इति स्म राजा नयवर्त्मना व्रजन् ।
समुद्यमी मण्डलशुद्धिमाचरन् ॥
विराजते साधु विशुद्धमण्डलः ।

---

* भेदाद्युपायभवमिति टीं ॥ † श्रेष्ठमध्यमावराण्यपि टीं ॥

शरच्छशीव प्रतिनन्दयन्प्रजाः ॥ ८७ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे मण्डलयोनिमण्डलचरितञ्चाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमसर्गप्रारम्भः ॥

बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनां ॥ १ ॥
कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा ।
उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ॥ २ ॥
अदृष्टनर आदिष्ट आत्मामिष उपग्रहः ।
परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परिभूषणः ॥ ३ ॥
स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशः परिकीर्त्तितः ।
इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥ ४ ॥
कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः ।
सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ५ ॥
सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।
सद्भिः सङ्गतसन्धिस्तु मैत्रीपूर्व उदाहृतः ॥ ६ ॥
यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च कारणैर्यो न भिद्यते ॥ ७ ॥
सङ्गतः सन्धिरेवैष प्रहृष्टत्वात्सुवर्णवत् ।
सोऽपरैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः परिकीर्त्तितः ॥ ८ ॥

*भयामेकार्थसंसिद्धिं समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ९ ॥
मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति ।
इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ १० ॥
उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति ।
अयञ्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ११ ॥
एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्राभिगच्छतः ।
स संहितप्रयाणस्तु सन्धिः संयोग उच्यते ॥ १२ ॥
आवयोर्योधमुख्याभ्यां मदर्थः साध्य इत्यपि ।
यस्मिन्पणः प्रक्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥ १३ ॥
त्वयैकेन मदीयार्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति ।
यत्र शत्रुः पणं कुर्य्यात्सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ १४ ॥
यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुवर्जितः ।
सन्धीयते सन्धिविद्भिरादिष्टः सन्धिरुच्यते ॥ १५ ॥
स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मामिष इति स्मृतः ।
क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥ १६ ॥
कोषांशेनाथ†कुप्येन सर्वकोषेण वा पुनः ।
शेषप्रकृतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥ १७ ॥
भुवां सारवतीनान्तु दानादुच्छिन्न उच्यते ।
सर्वभूम्युत्थितफलादानेन परिभूषणः ॥ १८ ॥

* आत्मकार्य्यस्य सिद्धिं तु इति हितोपदेशः । † अर्धकोषेणेति वा ।

परिच्छिन्नं फलं यत्र स्कन्धः स्कन्धेन दीयते ।
स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः॥ १९॥
परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धजस्तथा ।
उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारस्ते च सन्धयः ॥ २० ॥
एक एवोपहारस्तु सन्धिरेतन्मतं हि नः ।
उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्ज्जिताः ॥ २१ ॥
अभियोक्ता बली यस्मादलब्ध्वा न निवर्त्तते ।
उपहाराद्दते तस्मात्सन्धिरन्यो न विद्यते ॥ २२ ॥
बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिवहिष्कृतः ।
भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ २३ ॥
विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रस्तु देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ २४ ॥
दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः ॥ २५ ॥
अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न ।
सत्यधर्म्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ २६ ॥
एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयाच्च केवलं ।
एते विगृह्यमाना हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशं ॥ २७ ॥
बालस्य ह्यप्रभावत्वान्न लोको योद्धुमिच्छति ।
योद्धुं स्वयमशक्तस्य परार्थे को हि युध्यते* ॥ २८ ॥

---

* युद्धायुद्धफलं यस्माज्ज्ञातुं शक्तो न बालिश इति हितोपदेशः ।

उत्साहशक्तिहीनत्वाद्वृद्धो दीर्घामयस्तथा ।
स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशय ॥ २९ ॥
सुखोच्छेद्यस्तु भवति सर्व्वज्ञातिवहिष्कृतः ।
त एवैनं विनिघ्नन्ति ज्ञातयः *स्वार्थसत्कृताः ॥ ३० ॥
भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेवावसीदति ।
†धीरोऽप्यवीरपुरुषैः सङ्ग्रामे तैर्व्विमुच्यते ॥ ३१ ॥
लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युञ्जन्तेऽनुजीविनः ।
लुब्धानुजीवितैरेव दानभिन्नैर्न्निहन्यते ॥ ३२ ॥
सन्त्यज्यते प्रकृतिभिर्व्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।
सुखाभियोज्यो भवति विषयेऽप्यतिसक्तिमान् ॥ ३३ ॥
अनेकचित्तमन्त्रस्तु द्वेष्यो भवति मन्त्रिणां ।
अनवस्थितचित्तत्वात्कार्य्ये तैः स उपेक्ष्यते ॥ ३४ ॥
सदा धर्म्मबलीयस्त्वाद्देवब्राह्मणनिन्दकाः ।
विशीर्य्यन्ते स्वयञ्चैव दैवोपहतकास्तथा ॥ ३५ ॥
सम्पत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणं ।
इति दैवपरो ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते ॥ ३६ ॥
दुर्भिक्षव्यसनी चैव स्वयमेवावसीदति ।
बलव्यसनसक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न्न जायते ॥ ३७ ॥
अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पकेनापि हन्यते‡ ।

* ज्ञातयस्तात्मसात् कृता इति चिं। † वीर इति पाठान्तरः ॥ चिं।
‡ बध्यत इत्यन्यः पाठः ॥ चिं।

ग्राहोऽल्पीयानपि जले गजेन्द्रमपकर्षति ॥ ३८ ॥
बहुमित्रस्तु सन्त्रस्तः श्येनमध्ये कपोतवत् ।
येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विनश्यति* ॥ ३९ ॥
अकालयुक्तसैन्यस्तु हन्यते कालयोधिना ।
कौशिकेन हतज्योतिर्न्निशीथ इव वायसः ॥ ४० ॥
सत्यधर्म्मव्यपेतेन न सन्दध्यात् कथञ्चन ।
स सन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियां ॥ ४१ ॥
सत्यार्य्यधार्म्मिकानार्य्यभ्रातृसङ्घातवान्बली ।
अनेकविजयी* चेति सन्धेयाः सप्त कीर्त्तिताः ॥ ४२ ॥
सत्यञ्च पालयन् सत्यसन्धितो नैति विक्रियां ।
प्राणबाधेष्वपि व्यक्तमार्य्यो नो यात्यनार्य्यतां ॥ ४३ ॥
धार्म्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व्व एव हि युध्यते ।
प्रजानुरागधर्म्माच्च दुःखच्छेद्यो हि धार्म्मिकः ॥ ४४ ॥
सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण सम्प्राप्योत्सादयेद्धि स* ।
रेणुकायाः सुत इव मूलेष्वपि न तिष्ठति ॥ ४५ ॥
सङ्घातवान्यथा वेणुर्न्निविडः कण्टकैर्वृतः ।
न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा ॥ ४६ ॥
समाक्रान्तस्य बलिना सर्व्वयत्नवतोऽपि हि ।
हरिणस्येव सिंहेन शरणं नेह विद्यते ॥ ४७ ॥

---

* विपद्यत इति चिं । * अनेकयुद्धविजयीति चिं ।
* विनाशे समुपस्थित इति चिं ।

ईषदायच्छमानो हि सिंहो मत्तमिव द्विपं ।
हिनस्ति बलवांस्तस्मात्सन्धेयः शिवमिच्छता ॥ ४८॥
बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं ।
प्रतिवातन्न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ ४९ ॥
बलीयसि प्रणमतां काले विक्रमतामपि ।
सम्पदो नापसर्पन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ५० ॥
जमदग्नेः सुतस्येव सर्वैः सर्वत्र सर्वदा ।
अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते ॥ ५१ ॥
अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रतापेन तस्याशु वशं गच्छन्ति शत्रवः ॥ ५२ ॥
न जातु गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान् ।
अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुराऽवधीत् ॥ ५३ ॥
विकारं याति पुत्रो हि राज्यान्नीचः पिता तथा ।
तल्लोकवृत्तान्नृपतेरन्यद्वृत्तं प्रचक्षते ॥ ५४ ॥
अभियुक्तो बलवता तिष्ठन्दुर्गे प्रयत्नवान् ।
तद्बलीयस्तराह्वानं कुर्वीतात्मविमुक्तये ॥ ५५ ॥
स्वोत्साहशक्तिमुद्वीक्ष्य विगृह्णीयान्महत्तरं ।
केशरीव द्विपमिति भारद्वाजः प्रभाषते ॥ ५६ ॥
एकोऽपि सिंहः साहस्रं यूथं मथ्नाति दन्तिनः ।
तस्मात्सिंह इवोदग्रमात्मानं वीक्ष्य सम्पतेत् ॥ ५७ ॥
ज्यायांसं हि ससैन्यस्य बलाद्विक्रम्य निघ्नतः ।

प्रतापसिद्धा सर्वत्र भवन्ति रिपवोऽपरे ॥ ५८ ॥
सन्धिमिच्छेत्समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।
न हि संशयितं कुर्य्यादित्युवाच वृहस्पतिः ॥ ५९ ॥
तत्सम्प्रवृद्धेरतिवृद्धिकामः
समेन सन्धानमिहोपगच्छेत् ।
अपक्वयोर्वा घटयोरवश्य-
मन्योन्यभेदो समसन्निपातः ॥ ६० ॥
नाशो भवति युद्धेन कदाचिदुभयोरपि ।
सुन्दोपसुन्दावन्योऽन्यं समवीर्य्यौ हतौ न किं ॥ ६१ ॥
विहीनोऽपि सुसन्धोऽपि व्यसने रिपुरागतः ।
पतन्दुनोति हिमवत्तोयविन्दुरिव क्षितौ ॥ ६२ ॥
न सन्धिमिच्छेद्धीनेश्च तत्र हेतुरसंशयः ।
तस्य विश्रम्भमालभ्य प्रहरेत्तं गतस्पृहः ॥ ६३ ॥
बलीयसाभिसन्धाय तं प्रविश्य प्रतापवान् ।
तथा साध्वनुगन्तव्यो यथा विश्रम्भमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥
विश्रम्भी नित्यमुद्युक्तो निगूढाकारचेष्टितः ।
प्रियाण्येवाभिभाषेत यत्कार्य्यं कार्य्यमेव तत् ॥ ६५ ॥
विश्रम्भात् प्रियतामेति विश्रम्भात्कार्य्यमृच्छति ।
विश्रम्भेण हि देवेन्द्रो दितेर्गर्भमघातयत् ॥ ६६ ॥
युवराजेन सन्धाय प्रधानपुरुषेण वा ।
ततः प्रकोपं जनयेदभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ ६७ ॥

अथोत्सर्गेण महता लेखैश्चाप्यात्मसंहितैः ।
प्रधानपुरुषस्येह प्रकुर्वीतात्मदूषणं ॥ ६८ ॥
दूषिते हि महामात्रे रिपुरुग्रोऽपि धीमता ।
स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्थं भूतश्च निष्क्रियः ॥७९॥
अरेरमात्यान्सन्धाय तदवस्थं समुन्नयेत् ।
भिषग्भेदेन वा शत्रुं रसदानेन साधयेत् ॥ ७० ॥
अरेः सर्वप्रयत्नेन पश्चात्कोपं प्रकल्पयेत् ।
पश्चात्कोपमथातिष्ठन्ननुस्मृत्य प्रसाधयेत् ॥ ७१ ॥
उद्देशकृतसंवासैश्चरैर्नैमित्तिकैररेः ।
उपोढव्यसनादेशं कारयेत्साधुलक्षणैः ॥ ७२ ॥
क्षयव्ययायासवधादिदोषं व्यपेक्ष्यावेक्षितसाधुकृत्यः ।
कामानुपीडामपिकाञ्चिदिच्छे-
न्नविग्रहं तत्प्रभवा हि दोषाः ॥ ७३ ॥
आत्मा बलं वा सुहृदो धनानि
वृथा भवन्तीह निमेषमात्रात् ।
मुहुर्मुहुश्चाकुलितानि तानि
तस्मान्न विद्वानतिविग्रही स्यात् ॥ ७४ ॥
सुहृज्जनं तथा राज्यमात्मानं कीर्त्तिमेव च ।
युधि सन्देहदोलास्थं को हि कुर्य्यादबालिशः ॥ ७५ ॥
साम्ना प्रदानेन विभेदनेन
सन्तापयेत्साध्वभियुज्यमानः ।

सन्धित्सुरेवास्य च सैन्यचक्रं
सीमान्तमायान्तमपेतसन्धिं ॥ ७६ ॥
सुगुप्तिमाधाय सुसंहतेन
बलेन धीरो विचरन्नरातिं ।
सन्तापयेद्येन सुसम्प्रतप्त-
स्तप्तेन सन्तापमुपैति तप्तः ॥ ७७ ॥
इति स्म सन्धिं खलु सन्धिवित्तमा
बभाषिरे पूर्वतरा महर्षयः ।
तदेतदेवं विजयन्नरेश्वरः
समीक्ष्य कार्य्यं गुरु चेति तद्विधाः ॥ ७८ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे सन्धिविकल्पोनाम
नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमसर्गप्रारम्भः ॥

अमर्षोपगृहीतानां मन्युसन्तप्तचेतसां ।
परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः ॥ १ ॥
आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा ।
देशकालबलोपेतः प्रारभेत हि विग्रहं ॥ २ ॥
राज्यस्त्रीस्थानदेशानां यानस्य च धनस्य च ।
अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिको तथा ॥ ३ ॥
ज्ञानार्थधर्म्मशक्तीनां विघातो दैवमेव च ।

मित्रार्थञ्चापमानञ्च तथा बन्धुविनाशनं ॥ ४ ॥
भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणं ।
एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ॥ ५ ॥
राज्यस्त्रीस्थानदेशानां दानेन च मदेन च ।
विग्रहस्य तु युक्तिज्ञैरिति प्रशमनं स्मृतं ॥ ६ ॥
एतदेव तु विज्ञेयं स्वार्थधर्म्मविघातजे ।
विषयध्वंसजे शत्रोर्विषयप्रतिपीडनं ॥ ७ ॥
यानापहारसम्भूते ज्ञानशक्तिविघातजे ।
समस्तदर्थश्चाङ्गेन क्षान्त्या चोपेक्षणेन च ॥ ८ ॥
अधर्म्मद्रोहसंयुक्ते मित्रजात उपेक्षणं ।
आत्मवान्मित्रवर्गे तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ९ ॥
अपमानात्तु सम्भूतं मानेन प्रशमं नयेत् ।
सामपूर्व्व उपायो वा प्रणामो वाभिमानजे ॥ १० ॥
विग्रहं नाशयेद्वीरो बन्धुनाशसमुद्भवं ।
येन पीडा न जायेत तादृशं सुविचक्षणः ॥ ११ ॥
कुर्य्यादर्थपरित्यागमेकार्थाभिनिवेशजे ।
धनापचारजाते तन्निरोधं न समाचरेत् ॥ १२ ॥
कदाचिद्विग्रहे पुंसां सर्व्वनाशस्तु जायते ।
महाजनसमुत्पन्नं भेदेन प्रशमंनयेत् ॥ १३ ॥
भूतानुग्रहविच्छेदजाते तत्र * वदेत्प्रियं ।

---

* प्रियं वचः ।

दैवमेव तु दैवोत्थे शमनं साधुसम्मतं ॥ १४ ॥
मण्डलक्षोभसम्भूतमुपायैः प्रशमं नयेत् ।
सापत्नं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजं ॥ १५ ॥
वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरं पञ्चविधं स्मृतं ।
जातं भूम्युपरोधेन तथा शक्तिविघातजं ॥ १६ ॥
भूम्यनन्तरजातं तु मण्डलक्षोभजन्तथा ।
चतुर्विधं वैरजातं बहुदन्तीसुतोऽब्रवीत् ॥ १७ ॥
कुलापराधजे वैरे मन्यन्ते द्वे च मानवाः ।
किञ्चित्फलं निष्फलञ्च सन्दिग्धफलमेव च ॥ १८ ॥
तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलं ।
अपरिज्ञातवीर्य्येण दुष्टेन स्तम्भितोऽपि वा ॥ १९ ॥
परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजोत्तमैः ।
अकाले दैवयुक्तेन बलोद्धृतसखेन च ॥ २० ॥
तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितं ।
आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा ॥ २१ ॥
इतीमं षोडशविधं न कुर्य्यादेव विग्रहं ।
तदात्वायतिसंशुद्धमारभेत विचक्षणः ॥ २२ ॥
तदात्वायतिशुद्धानि सर्व्वकर्म्माणि चिन्तयेत् ।
तदात्वायतिसंशुद्धमातिष्ठन्नैव वाच्यतां ॥ २३ ॥
साधु लोकद्वयग्राहि विद्वान्कर्म्म समाचरेत् ।
परित्यजेदमुं लोकं नार्थलेशोपलोभितः ॥ २४ ॥

परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्त्यजेत् ।
इत्यागमप्रमाणत्वात्साधुकल्याणमाचरेत् ॥ २५ ॥
यदामन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकं बलं ।
परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २६ ॥
स्फीतं चाप्यनुरक्तञ्च यदा प्रकृतिमण्डलं ।
परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २७ ॥
भूमिर्मित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलं त्रयं ।
यदैतन्नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८ ॥
गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्माद्भूमिर्गरीयसी ।
भूमेर्विभूतयः सर्वास्ताभ्यो बन्धुसुहृद्गणाः ॥ २९ ॥
सर्वसम्पत्समे शत्रावुपायान्निक्षिपेद्बुधः ।
उपायैरप्यतिव्यूढैः समे दण्डोऽपि शस्यते ॥ ३० ॥
आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमन्नयेत् ।
विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्रभसेन न सम्पतेत् ॥ ३१ ॥
समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्नभ्रंशिनीं श्रियं ।
आश्रयेद्वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कथञ्चन ॥ ३२ ॥
क्रमाद्वैतसवृत्तिः सन्प्राप्नोति विपुलां श्रियं ।
भुजङ्गवृत्तिराप्नोति बधमेव तु केवलं ॥ ३३ ॥
मत्तप्रमत्तवत्स्थित्वा ग्रसेदुत्प्लुत्य पण्डितः ।
अपरिभ्रश्यमानं हि क्रमप्राप्ते मृगेन्द्रवत् ॥ ३४ ॥
कौर्म्मसङ्कोचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् ।

काले प्राप्ते तु मतिमानुत्तिष्ठेत् क्रूरसर्पवत् ॥ ३५ ॥
काले सहिष्णुर्गिरिवदसहिष्णुश्च वह्निवत् ।
स्कन्धेनापि वहेच्छत्रून् प्रियाणि समुदाहरन् ॥ ३६ ॥
प्रसादवृत्त्या हितलोकवृत्तया
प्रविश्य शत्रोर्हृदयं निरन्तरं ।
नयाग्रहस्तेन हि काल उच्छ्रितः
प्रसह्य कुर्वीत कचग्रहं श्रियः ॥ ३७ ॥
कुलोद्गतं सत्यमुदारविक्रमं
स्थिरं कृतज्ञं धृतिमन्तमूर्जितं ।
अतीवदातारमुपेतवत्सलं
सुदुःप्रसाध्यं प्रवदन्ति विद्विषं ॥ ३८ ॥
असत्यता निष्ठुरता कृतघ्नता
भयं प्रमादोऽलसता विषादिता ।
वृथाभिमानो ह्यतिदीर्घसूत्रता
तथाङ्गनाक्षादि विनाशनं श्रियः ॥ ३९ ॥
इति स्म दोषान्वितमाशु विद्विषं
त्रिशक्तियुक्तो विजिगीषया व्रजेत् ।
अतोऽन्यथा साधुजनस्य सम्मतं
करोति विद्वानुपघातमात्मनः ॥ ४० ॥
समन्वितो राज्यपदोन्निनीषया
वरेक्षणैर्वीक्षितमण्डलक्रियः ।

इमं नृपो विग्रहमार्गमास्थितः
स्थिरोद्यमः सम्प्रयतेत सिद्धये ॥ ४१ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे विग्रहकल्पो नाम
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशसर्गप्रारम्भः ॥

उत्कृष्टबलवीर्य्यस्य विजिगीषोर्जयैषिणः ।
गुणानुरक्तप्रकृतेर्य्यात्रायानमिति स्मृतं ॥ १ ॥
विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः ।
उपेक्षा चेति निपुणैर्य्यानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ २ ॥
विगृह्य याति हि यदा सर्व्वाञ्छत्रोगणान् बलात् ।
विगृह्ययानं यानज्ञास्तदाचार्य्याः प्रचक्षते ॥ ३ ॥
अरेर्मित्राणि सर्व्वाणि स्वमित्रैः सर्व्वतो बलात् ।
विगृह्य चाभिगमनं विगृह्यगमनं स्मृतं ॥ ४ ॥
सन्धायान्यत्र यात्रायां पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा ।
सन्धायगमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥ ५ ॥
एकीभूय यदैकत्र सामन्तैः साम्परायिकैः ।
शक्तिशौचयुतैर्य्यानं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ६ ॥
उभयोरपि यद्यानं द्वयोः प्रकृतिनाशने ।
सम्भूययानं तत्प्रोक्तं हनूमत्सूर्य्ययोरिव ॥ ७ ॥
अल्पसारानुपादाय प्रतिज्ञाय फलोदयं ।

गम्यते यत्परञ्जेतुं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ८ ॥
अन्यत्र प्रस्थितः सङ्गादन्यत्रैव च गच्छति ।
प्रसङ्गयानं तत्प्रोक्तमत्र शल्यो निदर्शनं ॥ ९ ॥
रिपुं यातस्य बलिनः सम्प्राप्याविष्कृतं फलं ।
उपेक्ष्य तन्मित्रयानमुपेक्षायानमुच्यते ॥ १० ॥
निवातकवचान् हित्वा हिरण्यपुरवासिनः ।
उपेक्षायानमास्थाय निजघान धनञ्जयः ॥ ११ ॥
स्त्रियोऽथ पानं मृगया तथाऽक्षा
दैवोपघातश्च बहुप्रकारः ।
इति प्रदिष्टं व्यसनं ह्यनेन
समन्वितो यो व्यसनी स गम्यः ॥ १२ ॥
परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतं ।
अरेश्च विजिगीषोश्च तत् पञ्चविधमुच्यते ॥ १३ ॥
अन्योन्याक्रान्तिकरणं विगृह्यासनमुच्यते ।
अरिं विगृह्यावस्थानं विगृह्यासनमुच्यते ॥ १४ ॥
यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्ग्रहीतुं नैव शक्यते ।
विगृह्यैनं तदासीत च्छित्वास्यासारवीवधान् ॥ १५ ॥
विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसैन्धवं ।
विगृह्यमानः प्रकृतिं कालेनैव वशन्नयेत् ॥ १६ ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ।
सन्धाय यदवस्थानं सन्धायासनमुच्यते ॥ १७ ॥

निवातकवचैः सार्द्धं रावणः शत्रुरावणः ।
ब्रह्माणमन्तरा कृत्वा सन्धायासनमास्थितः ॥ १८ ॥
उदासीने मध्यमे च समानप्रतिशङ्कया ।
एकीभूय समुत्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥ १९ ॥
उभयारिर्हि वाञ्छेत विनाशमुभयोरपि ।
सम्भूयेन प्रतिव्यूहेदधिकं तन्त्वधर्म्मणा ॥ २० ॥
यियासोरन्यमन्यत्र प्रसङ्गेनेह केनचित् ।
आसनं यत्तदर्थज्ञैः प्रसङ्गासनमुच्यते ॥ २१ ॥
आस्ते प्रेक्ष्यारिमधिकमुपेक्षासनमुच्यते ।
उपेक्षां कृतवानिन्द्रः पारिजातग्रहं प्रति ॥ २२ ॥
उपेक्षितस्य चान्यैस्तु कारणेनेह केनचित् ।
आसनं रुक्मिण इव तदुपेक्षासनं स्मृतं ॥ २३ ॥
बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।
द्वैधीभावेन वर्त्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ २४ ॥
यापयेद्यत्नमास्थाय सन्निकृष्टमरिन्तयोः ।
उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरं ॥ २५ ॥
यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदैः ।
तदोपगच्छेत्तच्छत्रुमधिकं वापि संश्रयेत् ॥ २६ ॥
द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ।
स्वतन्त्र उक्तो ह्यन्यस्तु यः स्यादुभयवेतनः ॥ २७ ॥
उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः ।

कुलोद्भूतं सत्यमार्य्यमाश्रयेत बलोत्कटं ॥ २८ ॥
तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभाविता ।
तत्कारिता प्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतं ॥ २९ ॥
आशिक्षितनयः सिंहो हन्तीभं केवलं बलात् ।
तच्च धीरो नरस्तेषां शतानि मतिमाञ्जयेत् ॥ ३० ॥
पश्यद्भिर्दूरतोऽपायान्सूपायप्रतिपत्तिभिः ।
भवन्ति हि फलायैव विद्वद्भिश्चिन्तिताः क्रियाः ॥ ३१ ॥
उपायपूर्व्वं लिप्सेत कालं वीक्ष्य समुत्पतेत् ।
पश्चात्तापाय निर्द्दिष्टा विक्रमैकरसज्ञता ॥ ३२ ॥
शक्याशक्यपरिच्छेदं कुर्य्याद्बुद्ध्या प्रसन्नया ।
केवलं दन्तभङ्गाय दन्तिनः शैलताडनं ॥ ३३ ॥
अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः क्लेशादृते फलं ।
*भवन्ति परितापिन्यो व्यक्तं कर्म्मविपत्तयः ॥ ३४ ॥
बुद्ध्या बोधानुगतया परीयात् सम्पदः पदं ।
सुविशुद्धपदन्यासः पर्व्वताग्रमिवोदितं ॥ ३५ ॥
दुरारोहं पदं राज्ञां सर्व्वलोकनमस्कृतं ।
अल्पेनाप्यपचारेण ब्राह्मण्यमिव दूष्यति ॥ ३६ ॥
प्रारब्धानि यथा शास्त्रं कार्य्याण्यासन्नबुद्धिभिः ।
वनानीव मनोहारि प्रयच्छन्त्यचिरात्फलं ॥ ३७ ॥
सम्यगारभ्यमानं हि कार्य्यं यद्यपि निष्फलं ।

---

* आकाशमाकाङ्क्षतः कुतो हि केवलमपि इति वा पाठः।

न तत्तथा तापयति यथा मोहसमीहितं ॥ ३८ ॥
यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्य्यमेतत् विपर्य्ययं ।
पुमांस्तन्नानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः ॥ ३९ ॥
प्रयत्नस्तावदास्थेयः फलायामलबुद्धिना ।
अपर्व्वभङ्गनिपुणं शेषं दैवसमाश्रितं ॥ ४० ॥
आत्मानञ्च परांश्चैव ज्ञात्वा धीरः समुत्पतेत् ।
एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनं ॥ ४१ ॥
निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च ।
न कर्म्म कुर्य्यान्मतिमान्महावैरानुबन्धि च ॥ ४२ ॥
तदात्वायतिसंशुद्धं शुचि शुद्धक्रमागतं ।
हितानुबन्धि च सदा कर्म्म सद्भिः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥
हितानुबन्धि यत्कार्य्यं गच्छेद्येन न वाच्यतां ।
तस्मिन् कर्म्मणि सज्जेत तदात्वकटुकेऽपि हि ॥ ४४ ॥
बुद्ध्यैवोपक्रमः श्रेयान्फलनिष्पत्तये सदा ।
क्वचित्कल्याणमित्रस्य शस्यते सिंहवृत्तिता ॥ ४५ ॥
सहसोत्प्लुत्य दुष्टेभ्यो दुष्करं सम्पदर्ज्जनं ।
उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिनां ॥ ४६ ॥
न किञ्चित्क्वचिदस्तीह वस्त्वसाध्यं विपश्चितां ।
अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥
वाह्यमानमयःखण्डं स्कन्धन्नैवापि कृन्तति ।
तदल्पमपि धारावद्भवतीप्सितसिद्धये ॥ ४८ ॥

लोकप्रसिद्धमेवैतद्वारि वह्नेर्न्नियामकं ।
उपायोपगृहीतेन तेनैव परिशोष्यते ॥ ४९ ॥
अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।
अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेदनं शेषदर्शनं ॥ ५० ॥
विदुषां शासने तिष्ठन्नावमन्येत कञ्चन ।
सर्व्वस्य चोक्तं शृणुयात्सुभाषितजिघृक्षया ॥ ५१ ॥
मदोद्धतः क्रियामूढो योऽतिक्रामति मन्त्रिणं ।
अचिरात्तं वृथामन्त्रमतिक्रामन्ति विद्विषः ॥ ५२ ॥
संरक्षेन् मन्त्रवीजं हि तद्वीजं हि महीभुजां ।
यस्मिन् भिन्ने ध्रुवं भेदो गुप्ते गुप्तिरनुत्तमा ॥ ५३ ॥
सिंहवच्चेष्टमानस्य काले कर्म्म विपश्चितः ।
क्रियमाणं स्वकुल्यास्तु विदुरस्य परे कृतं ॥ ५४ ॥
अपश्चात्तापकृत्सम्यगनुरक्तिफलप्रदः ।
अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इष्यते ॥ ५५ ॥
सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
विपत्तेश्च प्रतीकारो मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते ॥ ५६ ॥
अनुतिष्ठेत्समारब्धमनारब्धं प्रयोजयेत् ।
अनुष्ठितञ्च सद्वृत्त्या विशेषेणोपपादयेत् ॥ ५७ ॥
प्रचारयेन्मन्त्रविदः कार्य्यद्वारेष्वनेकधा ।
तत्र यच्चेतसां साम्यं तेन शीघ्रं समुत्पतेत् ॥ ५८ ॥
यत्र मन्त्रिमनःसाम्य यत्र चेतो न शङ्कते ।

यच्च सन्तो न निन्दन्ति तत्परीयाच्चिकीर्षितं ॥ ५९ ॥
धृतेऽपि मन्त्रे मन्त्रज्ञैः स्वयम्भूयो विचारयेत् ।
तथा वर्त्तेत तत्वज्ञो यथा स्वार्थन्न पीडयेत् ॥ ६० ॥
मन्त्रिणः स्वार्थतात्पर्य्याद्दीर्घमिच्छन्ति विग्रहं ।
मन्त्रिणां भोग्यतामेति दीर्घकार्य्याकुलो नृपः ॥ ६१ ॥
मनःप्रसादः श्रद्धा च तथा करणपाटवं ।
सत्वायोत्थानसम्पच्च कर्म्मणां सिद्धिलक्षणं ॥ ६२ ॥
लघूत्थानान्यविघ्नानि सम्भवत्साधनानि च ।
कथयन्ति पुरः सिद्धिं कारणान्येव कर्म्मणां ॥ ६३ ॥
नावर्त्तयेन्मुहुर्म्मन्त्रं संरक्षेत्तत्परिस्तुवन् ।
अरक्षमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्परां ॥ ६४ ॥
मदः प्रमादः कामश्च * सुप्तप्रलपितानि च ।
भिन्दन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः कामिन्यश्च मतास्तथा ॥ ६५ ॥
निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भेद्येऽन्तरसंश्रये ।
प्रासादोपर्य्यरण्ये वा मन्त्रयेताविभावितः ॥ ६६ ॥
द्वादशेति मनुः प्राह षोडशेति वृहस्पतिः ।
उशना विंशतिरिति मन्त्रिणां मन्त्रमण्डलं ॥ ६७ ॥
यथा सम्भवमित्यन्ये तत्प्रविश्य यथाविधि ।
मन्त्रयेताहितमनाः कार्य्यसिद्धिविवृद्धये ॥ ६८ ॥
अकथ्यानि तु कार्य्याणि सम्प्रधार्य्य पुनः पुनः ।

---

* कोप इति वा पाठः ।

*प्रविशेत्स्वहितान्वेषी मतमेषां पृथक् पृथक् ॥ ६९ ॥
महापक्षो यथा शास्त्रं दृष्टकर्म्मा हितः सुधीः ।
यद्ब्रूयाच्च मतारूढस्तत्तत्साधु समाचरेत् ॥ ७० ॥
नातीयात्कार्य्यकालं हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयं ।
अतिक्रान्तं तु तं भूयो यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ ७१ ॥
न कार्य्यकालं मतिमानतिक्रामेत्कदाचन ।
कथञ्चिदेव भवति कार्य्ये योगः सुदुर्लभः ॥ ७२ ॥
सतां मार्गेण मतिमान्काले कर्म्म समाचरेत् ।
काले समाचरन्साधु रसवत्फलमश्नुते ॥ ७३ ॥
इति चेति च सम्पश्यन्कालदेशसहायवान् ।
विशुद्धपार्ष्णिः सन्नद्धस्तु समाक्रामेन्न चापलात् ॥ ७४ ॥
अहिते हितबुद्धिरल्पधीरवमन्येत मतानि मन्त्रिणां ।
† चपलः सहसैव सम्पत-
न्नचिरं वै व्यसनी प्रबुध्यते ॥ ७५ ॥
इति मन्त्रबलान्महीपतिर्महतो दुष्टभुजङ्गमानिव ।
विनयेन्नयमार्गमास्थितो वशमुद्योगसमन्वितो
रिपून् ॥ ७६ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे मन्त्रविकल्पो
नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

---

* प्रपृच्छेत् इति वा पाठः । † चपलः समते हि सम्पतन्निपतत्यल्पमना न बुध्यत इति वा ।

द्वादशसर्गप्रारम्भः ॥

कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतं ।
यातव्याय प्रहिणुयाद्दूतं दूत्याभिमानिनं ॥ १ ॥
प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः ।
अभ्यस्तकर्म्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥ २ ॥
निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहकः* ।
सामर्थ्यात्पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ३ ॥
स भर्तुः शासनाद्गच्छेद्गन्तव्यमुत्तरोत्तरं ।
स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन् ॥ ४ ॥
अन्तःपालांस्तु कुर्वीत मित्राण्याटविकांस्तथा ।
जलस्थलानि मार्गांश्च विद्यात्स्वबलसिद्धये ॥ ५ ॥
नाविज्ञातः पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि ।
कालमीक्षेत कार्य्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ६ ॥
सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गन्तद्गुप्तिमेव च ।
छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोषमित्रबलानि च ॥ ७ ॥
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् ।
रागापरागौ जानीया†त्प्रकृतीनाञ्च भर्त्तरि ॥ ८ ॥
कृत्यपक्षस्य चोपायं कुर्य्यादनतिलक्षितः ।
* * * * * * ॥ ९ ॥
पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिं ।

---

* धारक इति वा। † इङ्गितवक्त्रविचेष्टितैरिति पाठान्तरम् ॥

ब्रूयात् प्रसृतया वाचा सर्वं वेद भवानिति ॥ १० ॥
फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्म्मणा च महीयसा ।
कुर्य्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥ ११ ॥
विद्याशिल्पोपदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः ।
कृत्यपक्षञ्च जानीयात्तज्ज्ञैश्च विचेष्टितं ॥ १२ ॥
तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने * शास्त्रविज्ञानहेतुना ।
तपस्विव्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवसेत् ॥ १३ ॥
सन्तापं कुलमैश्वर्य्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवं ।
अक्षुद्रतां भद्रताञ्च भर्त्तुर्भेद्येषु दर्शयेत् ॥ १४ ॥
सहेतानिष्टवचनं कामक्रोधञ्च वर्जयेत् ।
नान्यैः शयीत भावं स्वं रक्षेद्विद्यात्परस्य च ॥ १५ ॥
काले व्रजति मेधावी न खिद्येतात्मसिद्धये ।
क्षिप्यमाणञ्च बुध्येत कालं नानार्थिलोभनैः ॥ १६ ॥
एतेष्वहःसु गच्छत्सु न तत्र पृथिवीपतेः ।
पश्यति व्यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्त्तुमिच्छति † ॥ १७ ॥
स्वान्तप्रकोपमथवा विनेतुं नीतिवित्तमः ।
सस्यादेः सङ्ग्रहं कर्त्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्क्रियां ॥ १८ ॥
स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी देशकालावुदीक्षते ।
तत्र यात्री स्वयं चित्तमाश्वास्यैव समीहते ॥ १९ ॥
यात्राकालक्षयार्थी वा तत्र चायं विलम्बते ।

---

* सुरस्थाने इत्यपि। † मीहते इत्यन्यः।

काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति पण्डितः ॥ २० ॥
कार्य्यकालविपत्तिञ्च यत्नां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् ।
तिष्ठन् वार्त्ताविशेषार्थान् भर्त्तुः सर्व्वान्निवेदयेत् ॥ २१ ॥
रिपोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्बन्धुविभेदनं ।
दुर्गकोषबलज्ञानं कृत्यपक्षोपसङ्ग्रहः ॥ २२ ॥
राष्ट्राद्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा ।
युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्म्मेति कथ्यते ॥ २३ ॥
दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्व्वीतारिविकर्षणं ।
स्वपक्षे च विजानीयात् परदूतविचेष्टितं ॥ २४ ॥
तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान्मृदुर्लघुपरिक्रमः ।
क्लेशायाससहो दक्षश्चरः स्यात् प्रतिपत्तिमान् ॥ २५ ॥
तपस्विलिङ्गिनो धूर्त्ताः पण्यशिल्पोपजीविकाः ।
चराश्चरेयुः परितः पिवन्तो जगतां मतं ॥ २६ ॥
निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्व्ववार्त्ताविदोऽन्वहं ।
चराः सकाशान्नृपतेश्चक्षुर्दूरतरं हि ते ॥ २७ ॥
सूक्ष्मं सूत्रप्रचारेण पश्येद्वै विधिचेष्टितं ।
स्वपन्नपि च जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २८ ॥
विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः ।
राजा चरैर्जगत्कृत्स्नं व्याप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥ २९ ॥
चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पतेत्तेन भूयसा ।
अनेनासम्पतन्मोढ्यात्पतत्यन्धः समेऽपि हि ॥ ३० ॥

सर्व्वसम्पत्समुदयं सर्व्वावस्थाविचेष्टितं ।
चरेण द्विषतां विद्यात्तद्देशप्रार्थनानि च ॥ ३१ ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते ॥ ३२ ॥
चरेण प्रचरेद्राजा सूत्रेणर्त्विगिवाध्वरे ।
दूते सन्धानमायाते चरचर्य्या प्रतिष्ठिता ॥ ३३ ॥
तीक्ष्णः प्रव्रजितश्चैव सत्री * विषद एव च ।
एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्व्वे नान्योन्यवेदिनः ॥ ३४ ॥
संस्थानवत्यः संस्थाश्च कार्य्याः कार्य्यप्रसिद्धये ।
तिष्ठेयुर्पार्श्वसञ्चाराः परिचर्य्यापवादिनः ॥ ३५ ॥
बालः कृषीबलो लिङ्गी भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा ।
संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः ॥ ३६ ॥
स्वपक्षे परपक्षे च यावान् कश्चिद्व्यवस्थितः ।
सर्व्वस्मिंस्तत्र सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चितवेदिनः ॥ ३७ ॥
स्वपक्षे परपक्षे च यो न वेद चिकीर्षितं ।
जाग्रन्नपि सुषुप्तोऽसौ न भूयः प्रतिबुध्यते ॥ ३८ ॥
कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्येत स्वपरिग्रहे ।
पापानकारणक्रुद्धांस्तूष्णीं दण्डेन साधयेत् ॥ ३९ ॥
ये तु कारणतः क्रुद्धास्तान् वशीकृत्य संवसेत् ।
शमयेद्दानमानाभ्यां छिद्रञ्च परिपूरयेत् ॥ ४० ॥

---

* धनीत्यर्थः ।

अणुनापि प्रविश्यारिं छिद्रेण बलवत्तरं ।
निःशेषं मज्जयेद्राष्ट्रं पानपात्रमिवोदकं ॥ ४१ ॥
जडमूकान्धबधिरछद्मानः पण्डकास्तथा ।
किराता वामनाः कुब्जास्तद्विधाये च कारकाः॥४२॥
भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्य्यकलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तामाहरेयुरलक्षिताः ॥ ४३ ॥
छत्रव्यजनभृङ्गारयानवाहनधारिणः ।
महामात्रवहिर्वार्त्तां विदुरन्ये च तद्विधाः ॥ ४४ ॥
सूदव्यञ्जनकर्त्तारस्तल्पका व्ययकास्तथा ।
प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि ॥ ४५ ॥
जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः ।
कर्त्तव्याश्च सदा ह्येते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिनः ॥ ४६ ॥
सञ्ज्ञाभिर्मूर्च्छितै*र्लेख्यैराकारैरिङ्गितैरपि ।
सुसञ्चरेयुरव्ययाश्चराश्चर्य्यां परस्परं ॥ ४७ ॥
समापिवन्तो जगतां मतानि
जलानि भूमेरिव सूर्य्यपादाः ।
अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणा-
श्चराश्चरेयुर्बहुलिङ्गिरूपाः ॥ ४८ ॥
येन प्रकारेण परानुपेयात्
परापरज्ञश्च समृद्धिहेतोः ।

* मुद्रितैरिति च ।

तमात्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञै-
र्वियुज्यमानं हि परेण विद्यात् ॥ ४९ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे दूतप्रचारश्चरविकल्पो
नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशसर्गप्रारम्भः ॥

अन्वहञ्चरचर्य्याभिर्विमलं दूतचेष्टितं ।
यायाद्यथोक्तलाभस्तु सूक्ष्मबुद्धिपुरःसरः ॥ १ ॥
सूक्ष्मा सत्वप्रयत्नाभ्यां दृढा बुद्धिरधिष्ठिता ।
प्रसूते हि फलं श्रीमदरणीव हुताशनं ॥ २ ॥
धातोश्चामीकरमिव सर्पिर्निर्मथनादिव ।
बुद्धिप्रयत्नोपगताध्यवसायाद्ध्रुवं फलं ॥ ३ ॥
धीमानुत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितः ।
श्रियः स्यात्परमं पात्रमपामिव महार्णवः ॥ ४ ॥
नलिनीवाम्बुसम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते ।
उत्थानव्यवसायाभ्यां विस्तारमुपनीयते ॥ ५ ॥
लक्ष्मीरुत्साहसम्पन्नान् बुद्धिशुद्धं प्रसर्पतः ।
नापैति कायाच्छायेव विस्तारं चोपगच्छति ॥ ६ ॥
वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति सदा लक्ष्म्यः सरित्पतिमिवापगाः ॥ ७ ॥
सत्वबुद्ध्युपपन्नोऽपि व्यसनग्रस्तमानसः ।

स्त्रीभिः षण्ढ इव श्रीभिरलसः परिभूयते ॥ ८ ॥
उत्थानेनैधयेत् सर्व्वमिन्धनेनेव पावकं ।
श्रियं हि सततोत्थायी दुर्ब्बलोऽपि समश्नुते ॥ ९ ॥
भोक्तुं पुरुषकारेण दुष्टस्त्रियमिव श्रियं ।
व्यवसायं सदैवेच्छेन्न हि क्लीववदाचरेत् ॥ १० ॥
वशे श्रियं सदोत्साही सैंहीं वृत्तिमुपाश्रितः ।
कचग्रहेण कुर्व्वीत दुर्व्विनीतामिव स्त्रियं ॥ ११ ॥
किरीटमणिचित्रेषु मूर्द्धसु त्राणसारिषु* ।
नाकृत्वा विद्विषां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ १२ ॥
प्रयत्नप्रेर्य्यमाणेन महता चित्तहस्तिना ।
रूढवैरिद्रुमोत्खातमकृत्वैव कुतः सुखं ॥ १३ ॥
हेलाकृष्टस्फुरत्कान्तिखड्गांशुपरिपिञ्जरैः ।
श्रीमत्करिकराकारैराक्रीयन्ते भुजैः श्रियः ॥ १४ ॥
उच्चैरुच्चैस्तरामिच्छन् पदान्यायच्छते महान् ।
नीचैर्नीचैस्तरां याति निपातभयशङ्कया ॥ १५ ॥
प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत्सत्त्व†मधिष्ठितः ।
पदं स धत्ते शिरसि करिणः केशरी यथा ॥ १६ ॥
गतभीर्भीतिजननं भोगं भोगीव दर्शयेत् ।
यथाबलञ्च कुर्व्वीत रिपोर्द्दण्डनिपातनं ॥ १७ ॥
प्रकृतिव्यसनं यस्मात्तत्प्रशाम्य समुत्पतेत् ।

* रक्षार्थं शिरस्त्राणवत्सु खड्गप्रहारैर्भूतलपातितेष्विति टी॰ । † महासत्त्वमिति वा ।

अनयापनयाभ्याञ्च जायते दैवतोऽपि वा ॥ १८ ॥
यस्माद्धि व्यसति श्रेयस्तस्माद्व्यसनमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥ १९ ॥
हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परं ॥ २० ॥
दैवं पुरुषकारेण शान्त्या च प्रशमन्नयेत् ।
उत्थायित्वेन नीत्या च मानुषं कार्य्यतत्त्ववित् ॥ २१ ॥
स्वाम्यादि मित्रपर्य्यन्तं प्राकृतं मण्डलं हि तत् ।
तत्र कर्म्म प्रवक्ष्यामि व्यसनञ्च यथाक्रमं ॥ २२ ॥
मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्य्यानुष्ठानमायतिः ।
आयव्ययौ दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनं ॥ २३ ॥
व्यसनस्य प्रतीकारो राजराज्याभिषेचनं* ।
इत्यमात्यस्य कर्म्मेदं हन्ति स व्यसनान्वितः ॥ २४ ॥
†अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्हीयमाणो महीपतिः ।
असक्त एवोत्पतति छिन्नपक्ष इवाण्डजः ॥ २५ ॥
हिरण्यधान्यवस्त्राणि वाहनानि तथैव च ।
तथान्ये द्रव्यनिचयाः प्रजातः सम्भवन्ति हि ॥ २६ ॥
वार्त्तां प्रजा साधयति वार्त्ता वै लोकसंश्रयः ।
प्रजायां व्यसनस्थायां न किञ्चिदपि सिध्यति ॥ २७ ॥
प्रजानामापदि स्थानं रक्षणं कोषदण्डयोः ।

---

* रक्षणमिति वा । † अमात्ये व्यसनोपेते अक्रियको महीपतिरित्यपि ।

पैराश्चैवोपकुर्वन्ति संश्रयायेह दुर्गिणां ॥ २८ ॥
तूष्णीं युद्धं जनत्राणं मित्रामित्रपरिग्रहः ।
सामन्ताटविकाबाधानिरोधो दुर्गमुच्यते ॥ २९ ॥
स्वपक्षैः परपक्षैश्च दुर्गस्थः पूज्यते नृपः ।
एतद्धि दुर्गव्यसनात्सर्वमेव न विद्यते ॥ ३० ॥
भृत्यानां भरणं दानं भूषणं वाहनक्रयः ।
स्थैर्य्यं परोपजापश्च दुर्गसंस्कार एव च ॥ ३१ ॥
सेतुबन्धवणिक्कर्म्मप्रजामित्रपरिग्रहः ।
धर्म्मकामार्थसिद्धिश्च कोषादेतत्प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
कोषमूलो हि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः ।
एतत्सर्वं जहातीह कोषव्यसनवान्नृपः ॥ ३३ ॥
क्षीणं बलं वर्द्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ।
कोषवान् पृथिवीपालः परैरप्युपजीव्यते ॥ ३४ ॥
मित्रामित्रहिरण्यानां भूमीनाञ्च प्रसारणं ।
दूरकार्य्याशुकारित्वं लब्धस्य परिपालनं ॥ ३५ ॥
परचक्राभिघातश्च स्वदण्डस्य परिग्रहः ।
दण्डादेतत्प्रभवति याति तद्व्यसने क्षयं ॥ ३६ ॥
अरयोऽपि हि मित्रत्वं यान्ति दण्डवतो ध्रुवं ।
दण्डप्रायो हि नृपतिर्भुनक्त्याक्रम्य मेदिनीं ॥ ३७ ॥
संस्तम्भयति मित्राणि ह्यमित्रं नाशयत्यपि ।
भूकोषदण्डैर्व्रजति प्राणैश्चाप्युपकारितां ॥ ३८ ॥

ततः करोति सुबहु मित्रं स्नेहनिबन्धनं ।
तस्मिन् व्यसनमापन्ने मित्रकर्म्म न विद्यते ॥ ३९ ॥
उपकाराद्दते ह्याशु मित्रं श्रेयसि तिष्ठति ।
मित्रवान् साधयत्यर्थान्दुःसाध्यानप्यनादरात् ॥ ४० ॥
" अन्वीक्षणञ्च विद्यानां स्ववर्णाश्रम* रक्षणं ।
ग्रहणं युद्धशस्त्राणां युद्धमार्गेऽपि शिक्षणं ॥ ४१ ॥
व्यायामः शस्त्रविज्ञानं कर्म्मणां लक्षणानि च ।
गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत्सम्प्रवर्त्तनं ॥ ४२ ॥
नियुद्धकुशलं मायापरचित्तप्रवेशनं ।
धूर्त्तता शाठ्ययुक्तेषु सत्सु सद्वृत्तदर्शनं ॥ ४३ ॥
मन्त्रोद्योगोऽनुमन्त्रत्वं तद्रक्षा स्वास्थ्यमेव च ।
उपेक्षा सामदानस्य भेदो दण्डस्य साधनं ॥ ४४ ॥
प्रशास्त्रध्यक्षसेनानां मन्त्र्यमात्यपुरोधसां ।
सम्यक् प्रचारविज्ञानं दुष्टानाञ्चावरोधनं ॥ ४५ ॥
गतागतपरिज्ञानं दूतसम्प्रेषणानि च ।
प्रकृतिव्यसनापोहक्रुद्धप्रशमनानि च ॥ ४६ ॥
गुरूणामनुवृत्तिश्च पूज्यानाञ्चाभिपूजनं ।
धर्म्मासनप्रतिष्ठानं राज्यकण्टकशोधनं ॥ ४७ ॥
भूताभूतपरिज्ञानं कृताकृतपरीक्षणं ।
तुष्टातुष्टविचारश्च सर्व्वेषामनुजीवनं ॥ ४८ ॥

---

* सद्वर्णाश्रमेति वा ।

मध्येोदासीनचरितज्ञानं तत्सिद्धिपालनं* ।
परिग्रहस्तु मित्राणाममित्राणाञ्च निग्रहः ॥ ४६ ॥
पुत्रदारादिभिर्गुप्तिर्बन्धुवर्गपरिग्रहः ।
स्ववृद्धिपवनादीनां † स्ववृत्तीनां प्रवर्त्तनं ॥ ५० ॥
असताञ्च परिक्लेशः सताञ्च परिगूहनं ।
अहिंसा सर्व्वभूताना‡मधर्म्माणाञ्च वर्जनं ॥ ५१ ॥
अकार्य्यप्रतिषेधश्च कार्य्याणाञ्च प्रवर्त्तनं ।
प्रदानञ्च प्रदेयानामदेयानाञ्च सङ्ग्रहः ॥ ५२ ॥
अदण्डनमदण्ड्यानां दण्ड्यानाञ्चापि दण्डनं ।
अग्राह्यग्रहणञ्चैव ग्राह्याणां ग्रहणं तथा ॥ ५३ ॥
अर्थयुक्तस्य करणमनर्थस्य च वर्जनं ।
न्यायतश्च करादानं स्वयं वा प्रतिमोक्षणं ॥ ५४ ॥
संवर्द्धनं प्रधानानां निरस्यानाञ्च निर्हृतिः ।
वैषम्यानां प्रशमनं भृत्यानाञ्चाविरोधनं ॥ ५५ ॥
अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।
आरम्भः कर्म्मणां शत्रुदारन्धस्यान्तदर्शनं ॥ ५६ ॥
अलब्धलिप्सा न्यायेन लब्धस्य परिवर्द्धनं ।
परिवृद्धस्य विधिवत्पात्रे सम्प्रतिपादनं ॥ ५७ ॥
अधर्म्मप्रतिषेधश्च न्यायमार्गानुवर्त्तनं ।

---

* तत्सन्धिपालनमिति । † स्वनिर्द्वीपवनादीनामिति । ‡ भूतानाञ्च शास्त्रनिषिद्धानां हिंसामिति वा ।

उपकार्य्योपकारित्वमिति वृत्तं महीपतेः ॥ ५८ ॥
एतत्सर्व्वममात्यादि राज्यं नयपुरःसरः ।
नयत्युन्नतिमुद्युक्तो व्यसनी क्षयमेव तु ॥ ५९ ॥
तस्मिन्धर्म्मार्थयोर्व्यये तथा चास्वस्थचेतसि ।
सर्व्वमेतदशेषेण मन्त्री सन्धातुमर्हति ॥ ६० ॥
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।
पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनानि महीपतेः ॥ ६१ ॥
आलस्यं स्तब्धता दर्पः प्रमादो वैरकारिता ।
इति पूर्व्वोपदिष्टं हि सचिवव्यसनं स्मृतं ॥ ६२ ॥
अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषकाः शुकाः ।
असत्करश्च दण्डश्च परचक्राणि तस्कराः ॥ ६३ ॥
राजानीकप्रियोत्सर्गो मरकव्याधिपीडनं ।
पशूनां मरणं रोगो राष्ट्रव्यसनमुच्यते ॥ ६४ ॥
विशीर्णयन्त्रप्राकारपरिखात्वमशस्त्रता ।
क्षीणवासेन्धनान्नत्वं दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ ६५ ॥
व्ययीकृतः परिक्षिप्तो भक्षितोऽसञ्चितस्तथा ।
मुषितो दूरसंस्थश्च कोषव्यसनमुच्यते ॥ ६६ ॥
उपरुद्धं परिक्षिप्तं विमानितममानितं ।
अमतं व्याधितं श्रान्तं दूरायातं नवागतं ॥ ६७ ॥
परिक्षीणायरहितं प्रहतायजवं तथा ।
आशानिर्वेदभूयिष्ठमनृतप्राप्तमेव च ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भं विक्षिप्तमन्तःशल्यं तथैव च ।
भिन्नगर्भं ह्यपसृतमवियुक्तं तथैव च ॥ ६९ ॥
कुद्यमौलाविमिश्रञ्च विशिष्टञ्चापि विद्विषा ।
दूष्ययुक्तं स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तमेव च ॥ ७० ॥
विच्छिन्नविविधासारं * शून्यमूलं तथैव च ।
अस्वामिसङ्गतञ्चापि भिन्नकूटं तथैव च ॥ ७१ ॥
दुष्पार्ष्णिग्रहमन्धञ्च † बलव्यसनमुच्यते ।
अत्र किञ्चिदसाध्यञ्च किञ्चित्साध्यन्तदुच्यते ॥ ७२ ॥
अपरुद्धं हि युध्येत निर्गत्यात्यन्तमूर्जितं ।
परिक्षिप्तं तु निर्मार्गं सर्वतः परिवेष्टितम् ॥ ७३ ॥
अमानितं हि युध्येत कृतमानार्थसङ्ग्रहं ।
न विमानितमत्यर्थं प्रदीप्तक्रोधपावकं ॥ ७४ ॥
युध्येताभृतमत्यर्थं तदात्वे कृतवेतन ।
न व्याधितमकर्म्मण्यं व्याधितं परिभूयते ॥ ७५ ॥
परिश्रान्तं हि युध्येत विश्रान्तं सुविधानतः ।
दूरायातं हतप्राणं न शस्त्रग्रहणक्षमं ॥ ७६ ॥
नवागतं हि तद्देश्यैर्मिश्रं युध्येत तन्नयात् ।
हतमुख्यमवीरं तु परिक्षीणं न युध्यते ॥ ७७ ॥
युध्येतेह प्रतिहतं प्रवीरैः सह सङ्गतं ।

---

* वीवधासारमिति च । † चान्धञ्चेति ।

हताग्रजमनासक्तं प्रमाथितपुरःसरं ॥ ७८ ॥
आशानिर्वेदलब्धार्थं पूर्णाशन्नात्र युध्यते ।
नाभूयिष्ठप्रसारे तु निरुद्धेऽल्पतया भुवः ॥ ७९ ॥
युध्येतावृतसम्प्राप्तमपूर्वायुधवाहनं ।
कलत्रगर्भादुन्नीतकलत्रं सङ्गरक्षमं ॥ ८० ॥
*अनेकराज्यान्तरितमति क्षिप्तन्नयुध्यते ।
अन्तर्गतामित्रशल्यमन्तःशल्यं हि न क्षमं ॥ ८१ ॥
अन्योन्यमेव निर्भिन्नं भिन्नगर्भं न युध्यते ।
तथा चापसृतञ्चैव तथा राज्यान्तरीकृतं ॥ ८२ ॥
अवियुक्तं ह्यपक्रान्तं * योद्धुन्तन्न क्षमं युधि ।
पितृपैतामहं मौलं तत्कुद्धं सान्त्वितं क्षमं ॥ ८३ ॥
मिश्रं शत्रुभिरेकस्थं तदाक्रान्ततयाऽक्षमं ।
दूष्ययुक्तं न युध्येत युध्येतोद्धृतकण्टकं ॥ ८४ ॥
* * * * * ।
प्रधानयोधसंयुक्तं † दूष्ययुक्तं समुन्नयेत् ‡ ॥ ८५ ॥
स्वविक्षिप्तं सुविषयाक्षिप्तमापद्युदाहृतं ।
प्रकृष्टदेशकालत्वान्मित्रक्षिप्तमयौगिकं ॥ ८६ ॥
धान्यादेर्वीवधाप्राप्तिरासारस्तु सुहृद्बलं ।
विच्छिन्नवीवधासारं सैन्यं युद्धाय नेष्यते ॥ ८७ ॥
कृतजानपदारक्ष्यं शून्यमूलं युधि क्षमं ।

* परिग्रहं ह्युपक्रान्तमित्यन्यः । † सगुप्तमिति वा । ‡ समुत्पतेत इति सुपाठः ।

अस्वामिसंहतश्चैव स्वामिना यद्विना कृतं ॥ ८८ ॥
न युध्येत भिन्नकूटं भिन्नकूटमनायकं ।
पश्चात्कोपाभितप्तं तु दुःपार्ष्णिग्राहमक्षमं ॥ ८९ ॥
आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूढत्वान्न क्रियाक्षमं ।
बलं व्यसनमित्यादि तत्समीक्ष्य समुत्पतेत् ॥ ९० ॥
दैवोपपीडितं मित्रं ग्रस्तं शत्रुबलेन च ।
कामक्रोधसमुत्थैश्च दोषैः सम्परिकीर्त्तितैः ॥ ९१ ॥
नरेन्द्राद्याः प्रकृतयः शप्त याः परिकीर्त्तिताः ।
पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं तासां व्यसनमुच्यते ॥ ९२ ॥
इत्यादि सर्व्वं प्रकृतं यथावद्
बुध्येत राजा व्यसनं प्रयत्नात् ।
बुध्या च शक्त्या व्यसनस्य कुर्य्या-
दकालहीनं व्यपरोपणं हि ॥ ९३ ॥
प्रकृतिव्यसनानि भूतिकामः
समुपेक्षेत न हि प्रमाददर्पात् ।
प्रकृतिव्यसनान्युपेक्षते यो
न चिरात्तं रिपवः पराभवन्ति ॥ ९४ ॥
इदमिदमिति सम्यक् कर्म्मणा योजनीयं
नियतमिति विचिन्त्य प्रापयेदीहमानः ।
सुनयपिहितरन्ध्रः प्राकृतो यस्य वर्गः
क्षितिपतिरुपभुङ्क्ते स त्रिवर्गं चिराय ॥ ९५ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उत्सारप्रशंसाप्रकृति-
व्यसनानि त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्द्दशसर्गप्रारम्भः ॥

अमात्याद्याः प्रकृतयो मित्रान्ता राज्यमुच्यते ।
अशेषराज्यव्यसनात् पार्थिवव्यसनं गुरु ॥ १ ॥
राजा त्वव्यसनी राज्यव्यसनापोहनक्षमः ।
न राज्यव्यसनापोहसमर्थं राज्यमूर्जितं ॥ २ ॥
अशास्त्रचक्षुर्नृपतिरन्ध इत्यभिधीयते ।
वरमन्धो न चक्षुष्मान्मदादाक्षिप्तसत्पथः ॥ ३ ॥
मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरन्धः सन्नार्य्यते नृपः ।
चक्षुष्मांश्च मदान्धः सन्नात्मानं हन्त्यशेषतः ॥ ४ ॥
शास्त्रचक्षुर्नृपस्तस्मान्महामात्यमते स्थितः ।
धर्म्मार्थप्रतिघातीनि व्यसनानि परित्यजेत् ॥ ५ ॥
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।
स्मृतं व्यसनतत्त्वज्ञैः क्रोधजं व्यसनत्रयं ॥ ६ ॥
कामजं मृगया द्यूतं स्त्रियः पानं तथैव च ।
व्यसनं व्यसनार्थज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतं ॥ ७ ॥
वाक्पारुष्यपरं लोक उद्वेजनमनर्थकं ।
न कुर्य्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्य्याज्जगदात्मतां ॥ ८ ॥
अकस्मादेव यः कोपादभीक्ष्णं बहु भाषते ।

तस्मादुद्विजते लोकः सस्फुलिङ्गादिवानलात् ॥ ९ ॥
हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्म्मच्छिद्दि पतन्मुहुः ।
तेन च्छिन्नो नरपतिः स दोप्तो याति वैरितां ॥ १० ॥
नोद्वेजयेज्जगद्वाचा रूक्षया प्रियवाग्भवेत् ।
प्रायेण प्रियकर्म्मी यो कृपणोऽपि हि सेव्यते ॥ ११ ॥
असिद्धसाधनं षड्भिः शासनं दण्डमुच्यते ।
तद्युक्तोऽपनये दण्डो युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ १२ ॥
उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवान्नृपः ।
भूतान्युद्वेजमानानि द्विषतां यान्ति संश्रयं ॥ १३ ॥
आश्रिताश्चैव लोकस्य विवृद्धिं यान्ति विद्विषः ।
विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नोद्वेजयेत्प्रजाः ॥ १४ ॥
लोकानुग्रहकर्त्तारः प्रवर्द्धन्ते महीभुजः ।
लोकवृद्ध्या नरेन्द्राणां वृद्धिस्तत्सङ्क्षये क्षयः ॥ १५ ॥
महत्स्वप्यपराधेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् ।
ऋते राज्यापहारात्तु युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ १६ ॥
दूष्यस्यादूषणार्थञ्च परित्यागो महीयसः ।
अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ १७ ॥
तदकस्मात्समाविष्टः कोपेनातिबलीयसा ।
नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्य्यादर्थदूषणं ॥ १८ ॥
यानक्षोभो यानवतो यानाभिहरणं तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनं ॥ १९ ॥

अभियानस्य सम्पत्त्या यानव्यसनजं महत् ।
दुःखं प्रतप्तसिकताकुशकण्टकभूमयः ॥ २० ॥
वृक्षसङ्कटजा दोषा लताकण्टकपाटनं ।
शैलपादलताजालस्थाणुवल्मीकपीडनं ॥ २१ ॥
प्रच्छन्नोपगतैः शैलसरिद्विपिनकुक्षिषु ।
वधबन्धपरिक्लेशैः सामन्ताटविकादिभिः ॥ २२ ॥
स्वसैन्यैश्च स्वकल्पैश्च परभिन्नैश्च मारणं ।
ऋक्षाजगरमातङ्गसिंहव्याघ्रभयानि च ॥ २३ ॥
दवाग्निधूमसंरोधे दिङ्मोहो भ्रमणानि च ।
इत्यादि पृथवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतं ॥ २४ ॥
जितश्रमत्त्वं व्यायाम आममेदकफक्षयः ।
चरस्थिरेषु लक्ष्येषु वाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ २५ ॥
मृगयायां गुणानेतानाहुरन्ये न तत्क्षमं ।
दोषाः प्राणहराः प्रायस्तस्मात्तद्व्यसनं महत् ॥ २६ ॥
आमादयो हि जीर्यन्ते योग्ययैव दिवानिशं ।
चरेषु* यत्र लक्ष्येषु वाणसिद्धिश्च जायते ॥ २७ ॥
अथ चेन्मृगयाक्रीडां वाञ्छेत नगरान्तिके ।
कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोरमं ॥ २८ ॥
परिक्षिप्तं परिखया मृगाणामप्यगम्यया ।
आयामपरिणाहाभ्यामर्द्धयोजनसम्मितं ॥ ३९ ॥

---

* चलेषु इति च ॥

गिरेरुपान्ते नद्या वा पर्य्याप्तजलशाद्वलं ।
अकण्टकलतागुल्मं विषपादपवर्ज्जितं ॥ ३० ॥
पादपैः पुष्पफलदैः विज्ञातैश्चित्तहारिभिः ।
स्निग्धशीतघनच्छायैर्विटपैरुपशोभितं ॥ ३१ ॥
पांशुपूरितनिश्छिद्रं शुभ्रप्रदरकन्दरं ।
दलितस्थाणुवल्मीकपाषाणं समभूतलं ॥ ३२ ॥
शोधितग्राहसलिलं सम्भृतजलदाशयं ।
नानापुष्पसमाकीर्णं नानाविहगसङ्कुलं ॥ ३३ ॥
मृगसङ्घातसम्पूर्णं हस्तिनीकलभान्वितं ।
भग्नदन्तनखव्याघ्रं छिन्नशृङ्गविषाणि च ॥ ३४ ॥
सुखसंसेव्यलतया पुष्पवल्लीपिनद्धया ।
वनराज्या परिक्षिप्तं परिखातटजातया ॥ ३५ ॥
वहिर्दूरान्तराभोगनिर्वृक्षसमभूतलं ।
अगम्यं रिपुसैन्यानां मनःप्रीतिविवर्द्धनं ॥ ३६ ॥
तद्वने चरचित्तज्ञैः क्लेशायाससहैर्दृढैः ।
रक्षितं रक्षिभिः स्वाप्तैर्भूभुजां भूरिभूतये ॥ ३७ ॥
तत्कर्म्माप्तो नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः ।
क्रीडनायास्य विविधा मृगजातीः प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
अन्यकार्य्याविरोधेन प्रातश्चङ्क्रमणक्षमः ।
क्रीडनायाविशेद्राजा तदाप्तैः सहितो मतैः ॥ ३९ ॥
यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तदा वहिः ।

सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेत्सैन्यं दूराग्नगोचरं ॥ ४० ॥
सद्भिरेर्य्यै मृगयायाने गुणाः साधु प्रकीर्त्तिताः ।
क्रीडाप्रीतो नरपतिस्तांस्तत्र समवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥
विधिरेष समुद्दिष्टो मृगयाक्रीडने वरः ।
न गच्छेदन्यथा राजा मृगयायां मृगा यथा ॥ ४२ ॥
महता रक्षणेनापि धनस्य द्रागविमुक्तता ।
निःसत्यता निष्ठुरता क्रोधो वाक्शस्त्रखण्डनं ॥ ४३ ॥
लोभो धर्म्मक्रियालोपः कर्म्मणामप्रवर्त्तनं ।
सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्त्तनं ॥ ४४ ॥
अर्थनाशक्रियावश्यं नित्यं वैरानुबन्धिता ।
सत्यप्यर्थे निराशत्वमसत्यपि च रागिता ॥ ४५ ॥
प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ सन्तापश्च प्रतिक्षणं ।
प्रतिक्षणञ्च सङ्क्लेशः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणं ॥ ४६ ॥
स्नानादिगात्रसंस्कारपरिभोगेष्वनादरः ।
अव्यायामोऽङ्गदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणं ॥ ४७ ॥
गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनं ।
इत्यादींस्तत्र निपुणा द्यूतदोषान् प्रचक्षते ॥ ४८ ॥
पाण्डवो धर्म्मराजस्तु लोकपाल इवापरः ।
* द्यूतेन व्यसता विद्वान् कलत्राण्यपि हारितः ॥ ४९ ॥

---

* द्यूतव्यसनमापन्नः कलत्राण्यपि हातवान् इतीतरः ॥

नलश्च राजा द्यूतेन हृते राज्यमहोदये ।
धर्म्मदारान् वने त्यक्त्वा परकर्म्माकरोत्प्रभुः ॥ ५० ॥
तुल्यो भुवीन्द्रतुल्यस्य यस्य नास्ति धनुर्द्धरः ।
स रुक्मी रुक्मतुल्याभो द्यूतदोषाद्गतः क्षयं ॥ ५१ ॥
राजा कौशिकरूपाणां दन्तवक्त्रोऽपि मन्दधीः ।
तीव्रद्यूतकृताद्दोषाद्दन्तभङ्गमवाप्नवान् ॥ ५२ ॥
द्यूतादनर्थसंरम्भो द्यूतात्स्नेहक्षयो महान् ।
पक्षाणां सहितानाञ्च द्यूताद्भेदः प्रवर्त्तते ॥ ५३ ॥
इति केवलदोषं हि द्यूतं राजा परित्यजेत् ।
समाह्वयं हि मेधावी दर्पिणां विनिवारयेत् ॥ ५४ ॥
कालातिपातः कार्य्याणां धर्म्मार्थपरिपीडनं ।
नित्याभ्यन्तरवर्त्तित्वात् साधु प्रकृतिकोपनं ॥ ५५ ॥
रहस्यभेदस्तत् पश्चादकार्य्येषु प्रवर्त्तनं ।
ईर्षामर्षस्तथा क्रोधोऽनुरोधः साहसं तथा ॥ ५६ ॥
इत्यादि च स्त्रीव्यसनं पूर्व्वं यच्च प्रकीर्त्तितं ।
तस्मात् स्त्रीव्यसनं राजा राज्यकामः परित्यजेत् ॥ ५७ ॥
स्त्रीमुखालोकनतया व्यग्राणामल्पचेतसां ।
ईहितानि हि गच्छन्ति यौवनेन सह क्षयं ॥ ५८ ॥
गमनं विह्वलत्वञ्च सञ्ज्ञानाशो विवर्णता ।
असम्बन्धप्रलापित्वमकस्माद्व्यसनं मुहुः ॥ ५९ ॥
प्राणग्लानिः सुहृन्नाशः प्रज्ञाश्रुतिमतिभ्रमः ।

सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च सङ्गोऽनर्थेन सङ्गमः ॥ ६० ॥
स्खलनं वेपथुस्तन्द्रा नितान्तस्त्रीनिषेवणं ।
इत्यादिपानव्यसनमत्यन्तं सद्भिगर्हितं ॥ ६१ ॥
श्रुतशीलबलोपेताः पानदोषेण भूयसा ।
क्षयमक्षीणनामानो जग्मुरन्धकवृष्णयः ॥ ६२ ॥
योगीश्वरश्च भगवान् भार्गवो भृगुतुल्यधीः ।
शुक्रः पानमदात्तीव्राद्बुभुजे शिष्यमौरसं ॥ ६३ ॥
पानक्षिप्तो हि पुरुषो यत्र तत्र प्रवर्त्तते ।
यात्यसंव्यवहार्यत्वं यत्र तत्र प्रवर्त्तनात् ॥ ६४ ॥
कामं स्त्रियं निषेवेत पानं वा साधुमात्रया ।
न द्यूतमृगये विद्वानात्यन्तव्यसने हि ते ॥ ६५ ॥
तदपनयविधिज्ञैः श्रेयसां विघ्नकारि
व्यसनमिदमुदारं सप्त चैवोपदिष्टं ।
जनयति हि निसर्गादेकमप्याशु नाशं
किमु न भवति हन्तायोगपद्योदयेन ॥ ६६ ॥
घटयति परिभोगयाहितामिन्द्रियाणां
श्रुतमपि विनिहन्ति श्रेष्ठतां प्रेष्ठताञ्च ।
चलयति च विभूतिं भूयसीमप्यनीचै-
रपि विबुधमतीनां सप्तकोऽयं दुरन्तः ॥ ६७ ॥
अरिगणा नियतं व्यसने स्थितं
परिभवन्ति भवन्ति च दुश्छिदः ।

अपगतव्यसनाश्च बुधा रिपून्
परिभवन्ति भवन्ति च दुश्छिदः ॥ ६८ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे सप्तव्यसनवर्गो
नाम चतुर्द्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ॥

नानाप्रकारैर्व्यसनैर्विमुक्तः
शक्तित्रयेणाप्रतिमेन युक्तः ।
परं दुरन्तव्यसनोपपन्नं
यायान्नरेन्द्रो विजयाभिकाङ्क्षी ॥ १ ॥
प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां
यातव्यमित्येव समादिशन्ति ।
तत्रैव पक्षो व्यसने हि नित्यं
क्षमस्तु सन्नभ्युदितोऽभियायात् ॥ २ ॥
यदा क्षमस्तु प्रशभं निहन्तुं
पराक्रमादूर्ज्जितमप्यमित्रं ।
तदा हि यायादहितानि कुर्बन्
परस्य वा कर्षणपीडनानि ॥ ३ ॥
सम्पन्नसस्यं विषयं परस्य
यायात्प्रमृग्यं विजयाय राजा ।
सस्योपघातेन परस्य वृत्ति-

च्छेदः स्वसैन्योपचयश्च साधु ॥ ४ ॥
विशुद्धपृष्ठः पुरतो विचिन्वन्
भयप्रदेशान् परकर्म्मवेदी ।
सुवीवधासारविशुद्धमार्गीं
विशेद्धरित्रीं द्विषतोऽप्रमत्तः ॥ ५ ॥
समे प्रदेशे विषमे च भूमे-
र्निम्ने स्थले वा सुमुखेन यायात् ।
अनातुरः सन्नभयो हि विद्वान्
सन्नद्धगुल्मो विहितान्नपानः ॥ ६ ॥
ग्रीष्मे प्रभूताम्बुवनेन याया-
न्निर्वासनार्थं करिणां यथा तु ।
ऋतेऽम्भसो ग्रीष्मकृतात् प्रतापाद्
भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानां ॥ ७ ॥
स्वस्थक्रियाणामपि कुञ्जराणा-
मुष्मा शरीरेष्वभिजाज्वलीति ।
आयासयोगेन हि सम्प्रवृद्धः
प्रसह्य हन्ति द्विरदान् प्रतापः ॥ ८ ॥
सर्व्वाणि सत्वानि खलूष्मकाले
विनाम्बुना यान्ति परामवस्थां ।
अन्धत्वमुष्णप्रवितप्तकायाः
प्रयान्ति सद्यः करिणोऽपिबन्तः ॥ ९ ॥

सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु
दन्ताभिघातस्फुरितोपलेषु ।
गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु
राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनां ॥ १० ॥
सुकल्पितः संयुगदृष्टमार्गः
स्वधिष्ठितो वीरतमेन पुंसा ।
तुरङ्गमानां परिकल्पितानां-
मेको गजः षष्टिशतानि हन्ति ॥ ११ ॥
जले स्थले च द्रुमसङ्कटे च
साधारणे वा विषमे समेऽपि ।
प्राकारहर्म्यादिविदारणे च
ध्रुवं जया नागवतां बलानां ॥ १२ ॥
तस्माद्यतो भूरिजलस्तु पन्था
यातोऽन्नपानोपचितो विशङ्कः ।
तेनाभियायाज्जनयन् प्रतापं
शनैः शनैरश्रमयन् बलानि ॥ १३ ॥
अभ्युन्नतानामणुरप्युदारं
पश्चात्प्रकोपं जनयेदरीणां ।
तत्राप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य याया-
न्न नाशयेद्दृष्टमदृष्टहेतोः ॥ १४ ॥
पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलञ्च

पश्चात्प्रकोपश्च तयोर्गरीयान् ।
रन्ध्रं हि तद्विप्रकृता महत्त्वं
नयन्ति तस्मात्प्रसमीक्ष्य यायात् ॥ १५ ॥
पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-
स्तदाभियायान्महते फलाय ।
पुनः प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठः
प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्ष्णिभेदं ॥ १६ ॥
यास्यन् पुरो रक्ष्यमनेकवर्ग-
मनेकमुख्यञ्च बलं निदध्यात् ।
अनेकमुख्यस्य हि चैकमत्य-
मनेकमत्यं द्विषतामभेद्यं ॥ १७ ॥
अवश्ययातव्यतयोद्यतः सन्
पश्चात्प्रकोपाहितया न शङ्का ।
सेनापतिञ्चाप्यथ वा कुमारं
बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ १८ ॥
अभ्यन्तराद्वाह्यकृताच्च दोषा-
दाभ्यन्तरस्त्वेव तयोर्गरीयान् ।
आदाय गच्छेदवहिःप्रचारान्
बाह्यांश्च कृत्वा विहितानुकल्पान् ॥ १९ ॥
पुरोहितामात्यकुमारकुल्याः
सेनाभिगोप्तार इमे प्रधानाः ।

एषां हि मन्त्राद्यतमप्रकोप-
मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति ॥ २० ॥
राष्ट्रान्तपालाटविकाभिसीम्नां
बाह्यप्रकोपोऽन्यतमः प्रकोपः ।
उत्पद्यमानो निपुणप्रचारै-
स्तम्मन्त्रिभिः सम्यगुपाददीत ॥ २१ ॥
सामादिभिः संशमयेत् प्रकोपं
परस्परावग्रहभेदनैश्च ।
तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपं
यथा भजेरन्न परान् प्रतप्ताः ॥ २२ ॥
मनुष्ययुग्यापचयक्षयो हि
हिरण्यधान्यापचयव्ययस्तु ।
तस्मादिमान्नैव विदग्धबुद्धिः
क्षयव्ययायासकरीमुपेयात् ॥ २३ ॥
अवश्यनिष्पत्तिमहाफलाद्या-
मदीर्घसूत्रां परिणामकल्पां ।
कामं व्ययायासकरीमुपेया-
न्न त्वेव जातु क्षयदोषयुक्ताम् ॥ २४ ॥
वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्चे-
च्छक्येषु मोहादसमुद्यमश्च ।
शक्येषु कालेन समुद्यमश्च

त्रिधैव कार्य्यव्यसनं वदन्ति ॥ २५ ॥
कामोऽक्षमादक्षिणतानुकम्पा
ह्रीः साध्वसं क्रौर्य्यमनार्य्यता च ।
दम्भोऽभिमानोऽप्यतिधार्म्मिकत्वं
दैन्यं स्वयूथस्य विमाननञ्च ॥ २६ ॥
द्रोहो भयं शश्वदुपेक्षणञ्च
शीतोष्णवर्षाप्रसहिष्णुता च ।
एतानि काले समुपाहितानि
कुर्वन्त्यवश्यं खलु सिद्धिविघ्नं ॥ ३७ ॥
निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च
सम्बन्धजः कार्य्यसमुद्भवश्च ।
भृतो गृहीतो विविधोपचारैः
पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥ २८ ॥
सदानुवृत्त्या* गुणकीर्त्तनेन
निन्दासहत्वेन च रन्ध्रगुप्त्या ।
तदर्थशौर्य्योद्यमसङ्कथाभिः
पक्षोऽनुरागी स हि वेदितव्यः ॥ २९ ॥
कुलीनमार्य्यं श्रुतवद्विनीतं
मानोन्नतं सभ्यमहार्य्यबुद्धिं ।
कृतज्ञतोर्जा†मतिसत्त्वयुक्तं

* समनुवृत्त्येति वा । † ऊर्जा । बलं ।

सद्वृत्तपक्षं खलु तञ्च विद्यात् ॥ ३० ॥
उद्योगमेधाधृतिसत्त्वसत्य-
त्यागानुरागस्थितिगौरवाणि ।
जितेन्द्रियत्वं प्रसहिष्णुता ह्रीः
प्रागल्भ्यमित्यात्मगुणान् वदन्ति ॥ ३१ ॥
मन्त्रस्य शक्तिं सुनयोपचारं
सुकोषदण्डौ प्रभुशक्तिमाहुः ।
उत्साहशक्तिं बलवद्विचेष्टां
त्रिशक्तियुक्तो भवतीह जेता ॥ ३२ ॥
शौर्य्यं सुदाक्ष्यं व्यसनेष्वदैन्य-
मुत्साहसम्पत्स्वतिधीरता च ।
आत्यन्तिकी शास्त्रसमुद्भवा च
सांसर्गिकी धीः परिणामिनी च ॥ ३३ ॥
उत्साहसत्त्वाध्यवसायचेष्टा-
दार्ढ्यं च कर्म्मस्वतिपौरुषञ्च ।
अरोगता कर्म्मफलोपपत्ति-
र्दैवानुकूल्यं हि निराधिता च ॥ ३४ ॥
पक्षादिदानेन गृहीतकोषः
पक्षादिहीनं रिपुमभ्युपेयात् ।
इति प्रसर्पन् नियतं समुद्र-
प्रक्षालितां तां लभते धरित्रीं ॥ ३५ ॥

कालो गजानां सजलाभ्रजालो
यातुं तदन्यश्च तुरङ्गमानां ।
नात्युष्णवर्षोष्णतुषारयुक्तः
संपन्नशस्यस्त्विति कालसम्पत् ॥ ३६ ॥
रात्रावुलूको विनिहन्ति काकं
काकोऽप्युलूकं रजनीव्यपाये ।
इति स्म कालं प्रसमीक्ष्य यायात्
काले भवन्तीह समीहितानि ॥ ३७ ॥
श्वा नक्रमाकर्षति कूलसंस्थं
श्वानञ्च नक्रः सलिलाभ्युपेतं ।
व्यायच्छमानो ध्रुवमभ्युपैति
देशस्थितः कर्म्मबलोपभोगं ॥ ३८ ॥
समं तुरङ्गैर्विषमं च नागै-
स्तथा जलाढ्यं समहीधरं च ।
नागावृतं पक्षबलानुपेतै-
र्यथाबलञ्च प्रसमीक्ष्य मिश्रं ॥ ३९ ॥
मरुप्रगाढं पतति स्म तोये*
ग्रीष्मेऽप्यनूपोदककक्षदुर्गं ।
मिश्रञ्च संवीक्ष्य यथासुखञ्च
गच्छेन्नरेन्द्रो विजयाय देशं ॥ ४० ॥

---

* वर्षति पर्जन्ये ।

न चातितोयं न च तोयहीनं
युक्तं च सम्यग्यवसेन्धनेन ।
उपेत्य मार्गं बहुतक्षयुक्तः
सुखप्रयाणैरिपुमभ्युपेयात् ॥ ४१ ॥

सुवीवधासारमुपेततोयं
विश्वासिभिः क्रान्तजलं* विशुद्धं ।
तन्मात्रमेव द्विषतामुपेया-
द्यस्मान्न कुर्यादपयानमार्तः ॥ ४२ ॥

ये दूरयात्रां† सहसा विशन्ति
मूढा रिपूणामविचार्य्य भूमिं ।
ते यान्ति तेषामचिरेण खड्ग-
धारापरिष्वङ्गमयत्नसाध्याः ॥ ४३ ॥

मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ।
सन्नद्धपार्श्वस्थितवीरयोधः
सेवेत सार्धां सुखयोगनिद्राम् ॥ ४४ ॥

भ्रमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्रहेषां
घण्टास्वनासादितकर्णरन्ध्रः ।
यदन्तरा च प्रतियोधवृत्तां
के जाग्रतीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥

---

* विश्वासिताक्रान्तजलमिति वा।   † दूरमार्गमिति भिन्नः।

ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः
श्रीमद्विभूषोज्ज्वलितः प्रहृष्टः ।
सेवेत मन्त्रिप्रवरैर्यथावत्
पुरोहितामात्यसुहृद्गणैश्च ॥ ४६ ॥
कर्त्तव्यतां तैः सह संविचार्य
यानं समास्थाय विचित्रयानः ।
कुलोद्गतैः शस्त्रिभिरिष्टतुल्यै- *
र्बहिर्न्निरीयात् परिवारितः सन् ॥ ४७ ॥
पश्येन्नृपो हस्तिरथाश्वचर्य्यां
सामूहिकं योधगणं पृथक् च ।
विवक्षितांश्च द्विरदेन्द्रमुख्यां-
स्तुरङ्गमांश्चापि विधानयुक्तान् ॥ ४८ ॥
सुखोपगम्यः स्मितपूर्वभाषी
प्रियं वदेद्वृत्त्यधिकं च दद्यात् ।
प्रियेण दानेन च सङ्गृहीता-
स्त्यजन्ति भर्त्तर्यपि जीवितानि ॥ ४९ ॥
रथाश्वनौकुञ्जरवाहनयोग्यो
नित्यक्रियः स्याद्धनुषि प्रगल्भः ।
सुमेधसां कर्म्मणि दुष्करेऽपि
नित्यक्रियाकौशलमादधाति ॥ ५० ॥

---

* पत्तिभिरात्मतुल्यैरित्यपरः ।

सन्नद्धमुच्चैर्द्विपमास्थितः सन्
सन्नद्धसैन्यानुगतोऽविकुर्वन् ।
सामन्तदूतेन हि साधुमन्त्रः
प्रवीरयोधान्तरितेन यायात् ॥ ५१ ॥
आलोकयेद्बुद्धिगुणोपपन्नै-
श्चरैश्च दान्तैश्च परापचारम् ।
एतैर्विमुक्तो भवति क्षितीन्द्रो
जनैरनेत्रैश्च समानधर्म्मा ॥ ५२ ॥
विलोभयन् किञ्चिदपि प्रयच्छन्
कुर्वीत मित्रं द्विषतो न पानम् ।
राष्ट्रादभीक्ष्णं द्विषतः प्रपण्यं
पण्यैर्हि तन्नालिकयाऽऽददीत ॥ ५३ ॥
उपक्रमं वाञ्छितमाशु कुर्य्यात्
दूतोपयानात् क्रियमाणसन्धिः ।
स चेद्विसन्धिर्न हि तत्र भेदः
कृतो भवत्यात्मसमुच्छ्रयश्च ॥ ५४ ॥
दौर्गान् पथिघाटविकान्तपालान्
संश्लेषयेद्दानवता च साम्ना ।
विरुद्धदेशेषु हि तन्निरोधे
ते चाऽस्य मार्गोपदिशो भवन्ति ॥ ५५ ॥
अकारणादेव हि कारणाद्वा

य एव कश्चित्पुरुषोऽरिसेवी ।
निजश्च विश्लिष्ट उपेतशस्त्र
आयाति यस्तस्य गतिं प्रपश्येत् ॥ ५६ ॥
आरिप्सुना मन्त्रबलान्वितेन
प्रागेव कार्य्यो निपुणं विचारः ।
दोषाणां बलान्मन्त्रबलं गरीयः
शक्रोऽसुरान् मन्त्रबलाद्विजिग्ये ॥ ५७ ॥
मनीषया निर्मलया विलोकितं
फलाय कर्मोद्यममास्थितः परम् ।
अकालहीनं नयवित्समाचरेत्
फलं ह्यकाले नियतं व्युदस्यति ॥ ५८ ॥
प्रभावितानां श्रुतशौर्य्यशालिनां
यथावदालोकितमार्गचारिणाम् ।
निकामदैवी द्युतिरुन्नतात्मनां
भुजङ्गदीर्घेषु भुजेषु लम्बते ॥ ५९ ॥
समुदितनरसम्पद्भूरिसम्पन्नसस्ये
विगतशलिलपङ्के काल उद्युक्तवृत्तिः* ।
कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा
नरपतिररिभूमिं साधु गच्छेज्जयाय ॥ ६० ॥
इति नरपतिराहितादरः सन्

* उद्भूतशक्तिरिति वा ।

परमभियोत्तुमनाः समुत्पतेत् ।
इति हृतविषयोपसेवमानो
नियतमरातिरुपैति गोचरं स्वं ॥ ६१ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे यात्राभियोगदर्शनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशसर्गप्रारम्भः ।

यायाद्वैरिपुराभ्यासं भूभागे साधुसम्मते ।
स्कन्धावारनिवेशज्ञः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥ १ ॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं नातिविस्तारसङ्कटम् ।
महाप्रतोलीप्राकारं महापरिखया वृतं ॥ २ ॥
शृङ्गाटमर्द्धचन्द्रं वा मण्डलं दीर्घमेव च ।
भूमिप्रदेशसामर्थ्यादागारमुपकल्पयेत् ॥ ३ ॥
विविक्तैश्च विभक्तैश्च शृङ्गैरन्वितमायतैः ।
गुप्तकक्षं पटाकारैर्महामार्गसमावृतं ॥ ४ ॥
तस्य मध्ये मनोह्लादि महामोलबलावृतम् ।
अन्तःकोषगृहोपेतं कारयेद्राजमन्दिरं ॥ ५ ॥
मोलभृत्त्यं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलम् ।
राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ६ ॥
अन्ते चागणितान् क्रूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्म्मणः ।
पर्य्याप्तवेतनान् स्वाप्तान् मण्डलेन निवेशयेत् ॥ ७ ॥

हस्तिनो लब्धनामानस्तुरङ्गास्तु मनोजवाः ।
गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वाप्तरक्षिताः ॥ ८ ॥
यामवृत्या सुसन्नद्धं रात्रिन्दिवमुदायुधम् ।
अन्तर्वंशिकसैन्यञ्च तिष्ठेद्राजाऽभिगुप्तये ॥ ९ ॥
युद्धयोग्यो महादन्ती सन्नद्धः साध्वधिष्ठितः ।
तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि वेगवांश्च तुरङ्गमः ॥ १० ॥
सैन्यैकदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरःसरः ।
प्रपन्नवान् परिपतेन्मण्डलेन बहिर्न्निशि ॥ ११ ॥
परसैन्यप्रचारञ्च सन्नद्धाः शीघ्रपातिनः ।
वाताश्वका विजानीयुर्दूरसीमान्तपातिनः ॥ १२ ॥
तोरणाबद्धमाल्येषु यन्त्रवत्सु पताकिषु ।
द्वारेषु परमां गुप्तिं कारयेदाप्तकारिभिः ॥ १३ ॥
निर्गच्छेच्च विशेच्चापि सर्व्व एवोपलक्षितः ।
तिष्ठेयुः परदूताश्च राजशासनगोचराः ॥ १४ ॥
वृथाकोलाहलाद्धास्याद् द्यूतात् पानाच्च वारितः ।
सज्जोपकरणस्तिष्ठेत् सर्व्वकार्य्योन्मुखो जनः ॥१५॥
बहिःखातात् स्वसिद्धानां मुक्ता सञ्चारमायतम् ।
परसैन्यविनाशार्थं सर्व्वां भूमिं विनाशयेत् ॥ १६ ॥
क्वचित् कण्टकशाखाभिः क्वचित् कीलैरयोमुखैः ।
भूषयेत् परितो भूमिं प्रच्छदप्रदरैरपि ॥ १७ ॥
निर्वृक्षक्षुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिर्द्रवैः ।

कारयेत् कारणैश्चित्रैः सैन्यव्यायाममन्वहम् ॥ १८ ॥
यस्मिन्देशे यथाकामं सैन्यव्यायामभूमयः ।
परस्य विपरीतश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥ १९ ॥
आत्मनश्च परेषां च तुल्या व्यायामभूमयः ।
सुमध्यमः स उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २० ॥
अरातिसैन्यव्यायामसुपर्य्याप्तमहीतलः ।
आत्मनो विपरीतश्च यः स देशोऽधमः स्मृतः ॥ २१ ॥
नित्यमुत्तममाकांक्षेत्तदभावे तु मध्यमम् ।
अधमं बन्धनागारं नोपासेवेत सिद्धये ॥ २२ ॥
आक्रान्त इव केनापि रोगानीकैरनुद्रुतः ।
अकस्मादुद्भवद्द्वेषो राजनीहारसंवृतः ॥ २३ ॥
विधूतपरुषैर्वातैरकस्माच्च पतद्रजाः ।
परस्परभवद्द्रोहो न तथा तूर्य्यनिस्वनः ॥ २४ ॥
उत्प्रेक्षितभयत्रासो निर्घातोल्काविभूषितः ।
उद्धूमः प्रज्वलच्छत्रो विदक्षिणशिवारुतः ॥ २५ ॥
मण्डलैः काकगृध्राणामाकीर्णो रूक्षवासिभिः ।
मुहुरत्युग्रतादीप्तः संसिक्तो रक्तवृष्टिभिः ॥ २६ ॥
परीतराजनक्षत्रः क्रूरैरौत्पातिकैर्ग्रहैः ।
सूर्य्यदृष्टकबन्धादिरकस्मान्मूढवाहनः ॥ २७ ॥
अकस्मान्मत्तमातङ्गप्रमुषद्दानशीकरः ।
इत्यादिविकृतोपेतः स्कन्धावारो न शस्यते ॥ २८ ॥

प्रहृष्टनरनारीकः प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः ।
गम्भीरहेषितहयः शस्तबृंहितकुञ्जरः * ॥ २९ ॥
पुण्याहब्रह्मघोषाढ्यो नृत्यगीतसमस्वनः ।
निर्भीतिको महोत्साह आकाङ्क्षितजयोदयः ॥ ३० ॥
निरजस्कोऽतिवृष्टश्च प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः ।
दिव्यान्तरीक्षैरुत्पातैः पार्थिवैश्चाप्यदूषितः ॥ ३१ ॥
नीचैः प्रवृत्तानुलोममारुतस्तुतमङ्गलः ।
हृष्टपुष्टबलः साधुः सुगन्धिज्वलितानलः ॥ ३२ ॥
अमद्यमाद्यन्मातङ्ग आसाराभ्युदयान्वितः ।
इत्यादिलक्षणोपेतः स्कन्धावारः प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
शस्ते तस्मिन् द्विषो भङ्गो ज्ञेयोऽशस्ते विपर्य्ययः ।
निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३४ ॥
तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् ।
प्रशस्तेन निमित्तेन विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ३५ ॥
यत्नमारभ्यमाणं हि सिद्धिं याति समोहितं ।
सहायसम्पद्विज्ञानं सत्त्वं दैवानुकूलता ॥ ३६ ॥
उद्योगो व्यवसायश्च यस्यैते तस्य सिद्धयः ।
तन्मूलत्वात् प्रजानां तु राजा स्कन्ध इति स्मृतः॥३७॥
आवारोऽमात्यदण्डादिर्वृत्तिरावार उच्यते ।
भूतानां भूतिनिष्पत्तेरावारेण महीयसा ॥ ३८ ॥

---

* पूजितोद्बृंहितद्विपः ।

आवृतस्तु यतः स्कन्धः स्कन्धावारस्ततः स्मृतः* ।
समवस्कन्दवासाम्बुवीवधासारनिग्रहाः ।
एते प्रयत्नतो रक्ष्याः स्कन्धावारस्य मृत्यवः ॥ ३९ ॥
इति प्रयत्नेन निवेशयेद्बलं
शुभाशुभं वास्य तदोपलक्षयेत् ।
परस्य चैतन्निपुणं विलोकयेत्
समारभेताशुभहीनदर्शने ॥ ४० ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे स्कन्धावारसन्निवेशो निमित्तज्ञानञ्च षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशसर्गप्रारम्भः ।

महाप्रज्ञानसम्पन्नः सत्वदैवोपवृंहितः ।
उद्योगाध्यवसायाभ्यामुपायान्निक्षिपेत् परे ॥ १ ॥
चतुरङ्गबलं मुक्त्वा कोषो मन्त्रश्च युध्यते ।
तत्साधुमन्त्रो मन्त्रेण कोषेण च जयेदरीन् ॥ २ ॥
साम दानञ्च दण्डश्च भेदश्चेति चतुष्टयम् ।
मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३ ॥
परस्परोपकाराणां कीर्त्तनं गुणकर्म्मसु † ।
सम्बन्धस्य समाख्यानमायत्याः सम्प्रकाशनम् ॥ ४ ॥
वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् ।

---

* यतो व्याचरितः स्कन्धः स्कन्धावार इति स्मृत इति द्वितीयः पाठः ।
† दर्शनं गुणकीर्त्तनमिति च ।

इति सामप्रयोगज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५ ॥
यः सम्प्राप्तधनोत्सर्गी उत्तमाधममध्यमः ।
प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् * ॥ ६ ॥
द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्त्तनम् ।
देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ ७ ॥
स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा ।
सन्तर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ८ ॥
बधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च ।
इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥ ९ ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च पूर्वो † द्विविध इष्यते ।
प्रकाशदण्डान् कुर्वीत लोकद्विष्टांस्तथा रिपून् ॥ १० ॥
यैरुद्विजेतेह लोको ये चैव नृपवल्लभाः ॥
बाधन्ते ह्यधिकं ये च तेषूपांशु प्रवर्त्तते ‡ ॥ ११ ॥
विषेणोपनिषद्योगैः शस्त्रेणोद्वर्त्तनेन § वा ।
तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ १२ ॥
ब्राह्मणे जातिमात्रेऽपि धार्म्मिके चान्त्यजेऽपि हि ।
धर्म्मोन्निनीषया ॥ विद्वान् न बधं दण्डमादिशेत् ॥ १३ ॥
उपेक्षया वा हन्तव्या येषूपांशु प्रशस्यते ।
उपेक्षां चापि निपुणः प्रत्यक्षं परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

---

* अनुवर्त्तनमिति वा । † दण्ड इति चान्यः । ‡ प्रशस्यते इति वा पाठः ।
§ उद्दकवर्षणेनेत्यर्थः । ॥ धर्म्मोन्नतिपर इति चापरः ॥

प्रविशन्निव चेतांसि दृष्ट्वा साधु पिबन्निव ।
स्रवन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ १५ ॥
वागनुद्वेगजननी सामेति परिकीर्त्त्यते ।
सामाख्यं सुनृतं सत्यं प्रियं स्तोत्रं च कीर्त्यते ॥ १६ ॥
आत्मनो विषयमिव कुर्वन् दद्यात् समीहितम् ।
जलवत् पर्वताञ्छत्रून् भिन्द्यादनुपलक्षितः ॥ १७ ॥
क्षीराब्धिर्मथितः साम्ना फलायामरदानवैः ।
निजघ्निरे धार्त्तराष्ट्रान् सामप्रद्वेषिणोऽचिरात्॥ १८॥
दारुणं विग्रहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ।
इन्द्रोपचारे शुक्रस्य दानेन सममीयिवान् ॥ १९ ॥
अपराधेन दुहितुः कुपिते भृगुनन्दने ।
वृषपर्व्वाप्रदानेन दानवेन्द्रोऽभवत् सुखी ॥ २० ॥
उपगम्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।
समूल एव गान्धार्य्या अप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ २१॥
किञ्चित् प्रयच्छन् भूयस्या तृष्णया परिलोभयन् ।
भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेदान् प्रविश्योभयवेतनैः ॥२२॥
अलब्धस्वपणो * लुब्धो मानी चाथावमानितः ।
क्रुद्धश्च कोपितो यस्मात् तथातीतोऽवभाषितः ॥२३॥
यथाभिलषितैः कामैर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।
परपक्षे स्वपक्षे च यथावत् प्रशमं नयेत् ॥ २४ ॥

* अलब्धवेतन इति च ।

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् ।
तेषु भिन्नेषु भेदो हि युवराजे तथोर्जिते ॥ २५ ॥
अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः ।
मन्त्री नेत्रं हि भिन्नेऽस्मिन्नेकस्मिन्नपि तद्विधः ॥ २६ ॥
सर्वावस्थं हि मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् ।
विकृतस्तु कुलीनस्तु स्वयोनिं ग्रसतेऽग्निवत् ॥ २७ ॥
तत्कुलीनेन तुल्यस्तु पुमानभ्यन्तरोषितः ।
तस्मादेतौ परं भिन्द्याच्छमं वात्मनि सन्धयेत् ॥ २८ ॥
तत्रोपजापः कर्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः ।
स कल्याणः शठो वेति परीक्ष्यः सूक्ष्मया धिया ॥ २९ ॥
कल्याणस्तु यथाशक्ति करोति सफलं वचः ।
शठः पक्षौ चलयति द्वावर्थोपलिप्सया ॥ ३० ॥
पूर्वसेनापतिर्नीचः कालयापनमाश्रितः ।
मिथ्याभिशस्तः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ॥ ३१ ॥
राजद्वेषी तत्कुलीनो दुष्यते यश्च भूभुजा ।
आहितव्यवसायश्च तथा करनिवेशितः ॥ ३२ ॥
रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ।
विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥ ३३ ॥
भीतः स्वदोषाभित्रस्तः कृतवैरोऽभिशान्त्वितः ।
अतुल्येन सहाशक्तस्तुल्यमानो निराकृतः ॥ ३४ ॥
अकारणान्निरुद्धश्च कारणाच्च विशेषितः ।

अकारणात् परित्रस्तः पूजार्होऽप्रतिपूजितः ॥ ३५ ॥
हृतद्रव्यकलत्रश्च महाभोगाभिकाङ्क्षितः ।
परिक्षीणो वहिर्बन्धुर्वहिर्द्रव्यो वहिष्कृतः ॥ ३६ ॥
इति भेद्याः समाख्याता भिन्द्यादेतान् परस्थितान् ।
आगतान् पूजयेत् कामैर्निजांश्च परिसाधयेत् ॥ ३७ ॥
समतृष्णानुसन्धानं समन्युभयदर्शनम् ।
प्रधानं दानमानञ्च भेदोपायाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३८ ॥
भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ।
षण्डामर्कौ सुरैर्भित्त्वा बलवन्तौ पराजितौ ॥ ३९ ॥
दण्डेन हि समाहन्याद्भित्वाऽरेः संहतं बलं ।
भिन्नं हि तत् काष्ठमिव तृणदग्धं विशीर्य्यते ॥ ४० ॥
उत्साहदेशकालैस्तु संयुक्तः सुसहायवान् ।
युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनास्तन्नयेदरीन् ॥ ४१ ॥
आत्मनः शक्तिमुद्वीक्ष्य दण्डमभ्यधिकं नयेत् ।
एकाकी सत्त्वसम्पन्नो रामः क्षत्रं पुराऽवधीत् ॥ ४२ ॥
अलसं विक्रमे शान्तं विहितोपायचेष्टितम् ।
क्षयव्ययप्रसारैस्तु सन्तप्तं परिविद्रुतम् ॥ ४३ ॥
भीतं मूर्खं स्त्रियं बालं धार्म्मिकं दुर्जनं पशुम् ।
मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥ ४४ ॥
लुब्धं क्षीणञ्च दानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
अन्योन्यशङ्कयोद्भिन्नान् दुष्टान् दण्डस्य कारणात् ॥ ४५ ॥

पुत्रान् भ्रातृंश्च बन्धूंश्च सामर्थ्येन च साधयेत् ।
एतैः कः सदृशो लोके दूरं रिपुकृतैरपि ॥ ४६ ॥
सामैतेषु प्रयुञ्जीत दैवात् प्रस्खलितेष्वपि ।
दुष्करं यान्ति विकृतिस्पर्धाशीलनिबन्धनात् ॥४७॥
कुलं शीलं दया दानं धर्म्मः सत्यं कृतज्ञता ।
अद्रोह इति येष्वेतदावार्य्यांस्तान् प्रचक्षते ॥ ४८ ॥
पौरजानपदांश्चैव दण्डमुख्यश्च दण्डवित् ।
साधयेद्दानभेदाभ्यां दानभेदविचक्षणः ॥ ४९ ॥
अपराद्धांस्तु सुस्निग्धान् स्नेहोक्त्या मानदानतः ।
साधयेद्भेददण्डाभ्यां यथा योगेन चापरान् ॥ ५० ॥
देवताप्रतिमास्तम्भसुषिरान्तर्गतैर्नरैः ।
पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनम् ॥ ५१ ॥
वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च सुरूपता ।
इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषी मानुषैश्चरन् ॥ ५२ ॥
कामतो रूपधारित्वं शस्त्रास्त्राश्माम्बुवर्षणम् ।
तमोनिलीनता चैव इति माया च मानुषी ॥ ५३ ॥
जघान कीचकं भीम आश्रितः स्त्रीस्वरूपतां ।
चिरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद्दिव्यया माययाऽनलः ॥ ५४ ॥
अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् ।
इत्युपेक्षार्थकुशलैरुपेक्षा त्रिविधा स्मृता ॥ ५५ ॥
अकार्य्ये सज्जमानस्तु विषयान्धीकृतेक्षणः ।

कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५६ ॥
ससञ्जं भीमसेनं वा स्वार्थविच्छेदभीतया ।
हिडिम्बया निजो भ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः॥ ५७॥
मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्व्वताद्भुतदर्शनम् ।
दूरस्थानाञ्च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनां ॥ ५८ ॥
छिन्नपाटितभिन्नानां संस्कृतानाञ्च दर्शनं ।
इतीन्द्रजालं द्विषतो भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥ ५९ ॥
इत्युपायाः समाख्याता राज्ञो नानार्थसाधकाः ।
सामैतेषु हि सामज्ञो यथा कामं प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
सामभेदौ च कर्त्तव्यौ साधु दानपुरःसरौ ।
दानेन हि समायुक्तावेतावर्थस्य सिद्धये ॥ ६१ ॥
दानरिक्तेन सर्व्वत्र साम्ना कृत्यं भृशेन वा ।
निर्दानं साम नायाति कलत्रेष्वपि संस्थितिम् ॥ ६२॥
इत्याद्युपायान्निपुणं नयज्ञो
विनिक्षिपेच्छत्रुबले निजे वा ।
निरभ्युपायो नियतं प्रयाणं
विचेष्टमानोऽन्ध इवाभ्युपैति ॥ ६३ ॥
अवश्यमायान्ति वशं विपश्चिता-
मुपायसन्दर्शिबलेन सम्पदः ।
भवन्त्युदारा विधिवत् प्रयोज्यते
फलं हि राज्ञां क्वचिदर्थसिद्धये ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उपायविकल्पो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशसर्गप्रारम्भः ।

सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ।
विनयेन्नयसम्पन्नो दण्डं दण्ड्येषु दण्डवित् ॥ १ ॥
देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तग्रहतारकं ।
षड्विधं तु बलं व्यूह्य द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥ २ ॥
सत्कारादनुरागाच्च सह सङ्कटनाशनात् ।
नित्यं तद्भावभावित्वान् मौलं भूतबलाद्गुरु ॥ ३ ॥
मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलम् ।
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनन्तथा ॥ ४ ॥
वृत्तेश्च स्वाम्यधीनत्वाद्भूतं श्रेणीबलाद्गुरु ।
तुल्यसंहर्षणामर्षात् सिद्धलाभात्तथैव च ॥ ५ ॥
बलाज्जानपदत्वाच्च मैत्राच्छ्रेणीबलं गुरु ।
सज्ञातदेशकालत्वादेकार्थोपगमात्तथा ॥ ६ ॥
बलादमतयोग्याच्च शत्रोर्मित्रबलं गुरु ।
प्रकृत्याऽधार्म्मिका लुब्धा अनार्य्याः सत्यभेदिनः ॥ ७ ॥
तस्मादारण्यकतया तेभ्यः शत्रुबलं गुरु ।
उभयं तद्विलोपार्थं कालापेक्षाव्यवस्थितम् ॥ ८ ॥
विलोपव्यसने चैव तत्रास्य विजयो ध्रुवः ।

उपजापकृतात्तस्योद्भयादन्यां विशेषतः ॥ ९ ॥
परस्य वाप्युपजपेदुपजापाद्भुवो जयः ।
स्फीतसारानुरक्तेन मौलेनोपचितः परः ॥ १० ॥
तत्तुल्येनैव यातव्यः क्षयव्ययसहिष्णुना ॥ ११ ॥
प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलैः समावृतैः ।
मौलास्तु दीर्घकालत्वात् क्षयव्ययसहिष्णवः ॥ १२ ॥
एषु वस्तुषु मेधावी भृतादीनि विवर्जयेत् ।
दीर्घकालाध्वखिन्नेषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥ १३ ॥
बहुत्वात् परसैन्यानां दीर्घकालाच्च खेदतः ।
नित्यप्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं हि जायते ॥ १४ ॥
प्रभूतं मे भृतबलं मौलमल्पमसारवत् ।
अरेरल्पं विरक्तं वा मौलं प्रायोऽल्पसारवत् ॥ १५ ॥
प्रायो मन्त्रेण योद्धव्यमल्पायासेन वै जयः ।
अन्यो देशस्तु कालो वा प्रभूतौ चाक्षयव्ययौ ॥ १६ ॥
श्रान्तोपजापाद्विभ्रस्तं यस्मात् सैन्यं परस्य च ।
अल्पप्रसारो हन्तव्य इत्युपेक्ष्या भृतैर्बलैः ॥ १७ ॥
स्फीतं श्रीणि बलं शक्यमाधातुं पानवर्त्मनि ।
ह्रस्वप्रवासव्यायामाद्दिति सैन्यं समुत्पतेत् ॥ १८ ॥
स्वप्रभूतं सुहृत्सैन्यं शक्यमाधातुमात्मनि ।
अल्पमेवाल्पयुद्धश्च मन्त्रेणेति सुहृद्बलैः ॥ १९ ॥
मित्रसाधारणे कार्य्ये मित्रायत्ते फलोदये ।

अनुयाद्ये च पाण्डित्ये मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥ २० ॥
प्रभूतेनारिसैन्येन प्रेषयेन्महतो रिपून् ।
भूशूकरबधापेक्षी नयं वा वचनं नयेत् ॥ २१ ॥
अविचिन्तं कोपभयादभ्यासेन रिपोर्बलं ।
वासयेत् कर्षयेच्चैनं दुर्गकण्टकशोधनैः ॥ २२ ॥
नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकण्टकशोधनैः ।
परदेशप्रवेशे च पुरा कुर्वीत पण्डितः ॥ २३ ॥
एतन्मौलादिषड्वर्गं चतुरङ्गबलं विदुः ।
षडङ्गमन्त्रकोषाभ्यां पदात्यश्वरथद्विपैः ॥ २४ ॥
इति षड्विधमेतद्धि यथा यागबलं बली ।
मुनिच्छिद्रं प्रतिगृह्य यायाज्ज्यायो बलं प्रति ॥२५॥
योगमस्य विजानीयात् सर्वं मन्त्रादिना नृपः ।
कृताकृतप्रचारञ्च सम्यक् सेनापतेस्तथा ॥ २६ ॥
कुलोद्गतं जानपदं मन्त्रज्ञं मन्त्रसम्मितं ।
दण्डनीतेः प्रयोक्तारमध्येतारञ्च यत्नतः ॥ २७ ॥
सत्वशौर्य्यक्षमास्थैर्य्यमाधुर्य्यार्थगुणान्वितम् ।
प्रभावोत्साहसम्पन्नमाजीव्यमनुजीविनाम् ॥ २८ ॥
मित्रवन्तमुदारास्यं बहुस्वजनबान्धवम् ।
व्यावहारिकमक्षुद्रं पौरप्रकृतिसङ्गतम् ॥ २९ ॥
नित्याकारणवैराणामकर्त्तारमनाविलम् ।
श्रुतानुबन्धिकर्म्माणमल्पामित्रं बहुश्रुतम् ॥ ३० ॥

आरोग्यं व्यायतं शूरं त्यागिनं कालवेदिनं ।
कल्याणाकृतिसम्पन्नं स्वसम्भाव्यपराक्रमं ॥ ३१ ॥
गजाश्वरथचर्य्यासु शिक्षितं सुजितश्रमं ।
खड्गयुद्धनियुद्धेषु शीघ्रश्चङ्क्रमणक्षमं ॥ ३२ ॥
युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्दृढविक्रमं ।
अदीर्घसूत्रं निस्तन्द्रममर्षणमनुद्धतं ॥ ३३ ॥
हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यग् लक्षणवेदिनं ।
चरस्थिरविवेकज्ञं कृतज्ञमनुकल्पकं ॥ ३४ ॥
धर्म्मकर्म्मसमायोगं कुशलं कुशलानुगं ।
सर्व्वयुद्धक्रियोपेतं शक्तं तत् परिकर्म्मणि ॥ ३५ ॥
स्वभावचित्तज्ञतया युक्तमश्वनृदन्तिनां ।
तन्नाम्नाश्चापि वेत्तारं तद्विधानोपपादकं ॥ ३६ ॥
देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुदृढस्मृतिं ।
निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं ॥ ३७ ॥
उदयास्तमयज्ञानं नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
दिग्देशमार्गविज्ञानसम्पन्नं तन्निषेवितं ॥ ३८ ॥
क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः ।
अनाहितभयग्लानिं* सत्पुंसा†मभयप्रदं ॥ ३९ ॥
भेत्तारं परसैन्यानां दुःसाध्या हितनिश्चयं ।
भयानाञ्च स्वसैन्यानां सम्यग्विष्टम्भलक्षणं ॥ ४० ॥

---

* भयत्रासमित्यन्यो वा ।   † भग्नानामिति वा ।

अवस्कन्दाभिगोप्तारं भेत्तारं सैन्यकर्म्मणां ।
चरदूतप्रचारज्ञं * महारम्भफलोपगं ॥ ४१ ॥
शश्वत् संसिद्धिकर्म्माणं सिद्धिकर्म्मनिषेवितं ।
परापरेषु निर्विण्णं श्रीमद्राज्यार्थतत्परं ॥ ४२ ॥
इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं ।
ध्वजिनीञ्च सदोद्युक्तः सङ्गोपयेद्दिवानिशं ॥ ४३ ॥
नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्व्यूहीकृतैर्बलैः ॥ ४४ ॥
नायकः पुरतो यायात् प्रवीरपृतनावृतः ।
मध्ये कलत्रं स्वामी च कोषः फल्गु महद्धनं ॥ ४५ ॥
पार्श्वयोरुभयोरश्वा वाजिनां पार्श्वयो रथाः ।
रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवी बलं ॥ ४६ ॥
पश्चात् सेनापतिः सर्व्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयं ।
यायात्सम्बद्धसैन्यौघः खिन्नानाश्वासयञ्छनैः ॥ ४७ ॥
यायाद्व्यूहेन महता मकरेण पुरो भये ।
श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरवक्त्रया ॥ ४८ ॥
पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसञ्ज्ञितं ।
सर्व्वतः सर्व्वतोभद्रं भयव्यूहं प्रकल्पयेत् ॥ ४९ ॥
कन्दराशैलगहननिम्नगावनसङ्कटे ।
दीर्घेऽध्वनि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासाहिमक्लमं ॥ ५० ॥

* चरदूतप्रपञ्चज्ञमित्यन्यः ।

व्याधिदुर्भिक्षमरकैः पीडनं दस्युविद्रुतं ।
पङ्कपांशुजलक्लिन्नं व्यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥ ५१ ॥
प्रसुप्तं भोजनव्यग्रमभूमिष्ठमसंस्थितं ।
चौराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहितं ॥ ५२ ॥
एवमादिषु जातेषु व्यसनेषु समाकुलं ।
स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यञ्च घातयेत् ॥ ५३ ॥
विशिष्टो देशकालाभ्यां भिन्नारिप्रकृतिर्बली ।
कुर्य्यात् प्रकाशयुद्धञ्च कूटयुद्धं विपर्य्यये ॥ ५४ ॥
तेष्ववस्कन्दकालेषु परं हन्यात् समाकुलं ।
अभूमिष्ठं सभूमिष्ठो स्वभूमौ चोपजायते ॥ ५५ ॥
प्रकृतिप्रग्रहाहृष्टं स्पर्शैर्वनचरादिभिः ।
हन्यात् प्रवीरपुरुषैर्भङ्गदानापकर्षणैः ॥ ५६ ॥
पुरस्तु दर्शनं दत्वा तल्लक्ष्यकृतनिश्चयात् ।
हन्यात्पश्चात् सवीरेण बलेनोत्पद्य वेगिना ॥ ५७ ॥
पश्चाद्वा सङ्कुलीकृत्य हन्यात् सारेण पूर्वतः ।
आभ्यां पार्श्वाभिघातौ तु व्याख्यातौ कूटयोधने ॥ ५८ ॥
पुरस्ताद्विषमे देशे * पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् ।
जितमित्येव विश्वस्तं हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रयः ॥ ५९ ॥
स्कन्धावारपुरग्राममास्यमानं व्रजादिषु ।

---

* पुरस्ताद्दर्शनं दत्वेति वा ।

विलोभ्य तु परानीकमप्रमत्तोऽवनाशयेत् ॥ ६० ॥
फल्गुसैन्यप्रतिच्छन्नं कृत्वा वासारवद्बलं ।
मर्दयन्तं तद्विलोपे ग्रसेदुत्पत्य सिंहवत् ॥ ६१ ॥
मृगयासम्प्रयुक्तं वा हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रयः ।
अथवा गोग्रहाकृष्ट्या तल्लक्ष्यं मार्गबन्धनात् ॥ ६२ ॥
अवस्कन्दभयाद्रात्रौ प्रजागरकृतश्रमं ॥ ६३ ॥
अहसन्नाहतश्रान्तमपराह्ने विनाशयेत् ।
निशि विश्रम्भसंसुप्तं तत्सौप्तिकविधानवित् ॥ ६४ ॥
सपादकोषावरणैर्भागैः कुर्य्यात्तु सौप्तिकं ।
कोपादुग्रजवोपेतैर्नरैर्वा खड्गपाणिभिः ॥ ६५ ॥
प्रति सूर्य्यं महावातं हन्यात् सम्मीलितेक्षणं ।
इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रुं लघूत्थितः ॥ ६६ ॥
नीहारस्तिमिरं गावः स्वभ्राद्रिवननिम्नगाः ।
वदन्ति शत्रुमित्यादि छत्रं सप्त प्रकीर्त्तितं ॥ ६७ ॥
साधुप्रवृत्तो व्यवसायवर्त्ती
यानप्रकारेण परन्निहन्यात् ।
चरैः समावेदिततत्प्रचारः
शङ्केत तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥ ६८ ॥
नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं
न हि निरयति धर्म्मच्छद्मना शत्रुनाशः ।
अवकितमिव सुप्तं पाण्डवानामनीकं

निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्ज्जघान ॥ ६९ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे सैन्यबलाबलं सेनापतिप्रचारः प्रयाणव्यसनरक्षणं कूटयुद्धविकल्पश्च अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ऊनविंशसर्गप्रारम्भः ।

प्रयाणे पूर्व्वजापित्वं वनदुर्गप्रवेशनं ।
अकृतानाञ्च मार्गाणां तीर्थानाञ्च प्रवर्त्तनं ॥ १ ॥
तोयावतारसञ्चारावेकाङ्गविजयस्तथा ।
अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसङ्ग्रहः ॥ २ ॥
विभीषिकाविघातश्च प्राकारद्वारभञ्जनं ।
कोषनीतिभयत्राणं हस्तिकर्म्म प्रचक्षते ॥ ३ ॥
वनदिङ्मार्गप्रचयो वीवधासाररक्षणं ।
अनुयानापसरणे शीघ्रं कार्य्योपपादनं ॥ ४ ॥
दीनानुसरणञ्चैव कोटीनां जघनस्य च ।
इत्यश्वकर्म्म पत्तेश्च सर्व्वदा शस्त्रधारणं ॥ ५ ॥
शोधनं कूपतीर्थानां मार्गाणां शिविरस्य च ।
यवसादि च यत्किञ्चिद्विज्ञेयं विश्वकर्म्मवत् ॥ ६ ॥
जातिस्थानं वयःस्थानं प्राणिनां मर्म्मवेगिता ।
तेजःशिल्पं शीघ्रगत्वं स्थैर्य्यं साधु विधेयिता ॥ ७ ॥
स्वव्यञ्जनाचारवतां पत्यश्वरथवाजिनां ।

इति लक्षणमेतेन युक्तान् कर्म्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥
सस्थूणछिन्नवल्मीकवृक्षगुल्मापकण्टका ।
सापसारा पदातीनां भूर्नैव विषमा मता ॥ ९ ॥
अल्पवृक्षोपलाछिद्रालतिकाविदरा स्थिरा ।
निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च वाजिभूः ॥१०॥
निःस्थाणुसिकतापङ्का निर्बल्मीकोपलासना ।
केदारव्रततिश्वभ्रवृक्षगुल्मादिवर्जिता ॥ ११ ॥
निरुद्यानां निर्दरणा खुरचङ्क्रमणक्षमा ।
सर्व्वप्रचारयोग्या च * रथभूः सम्प्रकीर्त्तिता ॥ १२ ॥
रथानां वाजिनां भूमिः स्थिरा सर्व्वत्र हस्तिनां ।
न हयस्थानभूरेषा न नागानां विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥
मर्द्दनीयतरुच्छेद्यव्रततिः पङ्कवर्जिता ।
उर्व्वरा गम्यशैला च विषमा गजमेदिनी ॥ १४ ॥
जयार्थी नैव युध्येत मतिमानप्रतिग्रहः ।
युध्येतावश्यकत्वाद्वा तदातिबलवेष्टितः ॥ १५ ॥
गजेष्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ।
यत्र राजा तत्र कोषः कोषाधीना हि राजता ॥१६॥
प्रत्यये कर्म्मणि कृते श्लाघ्यमानः कृतादरः ।
योधेभ्यस्तु ततो दद्यात् को हि दातुर्न युध्यते ॥१७॥
दद्यात् प्रहृष्टो नियुतं वर्णानां राजघातिने ।

---

* स्थिरा चक्रसहा चैवेति वा ।

तदर्द्धन्तत्सुतबधे सेनापतिबधे तथा ॥ १८ ॥
प्रवीराणां तु मुख्यस्य शतं शतगुणं बधे ॥ १९ ॥
तदर्धं कुञ्जरबधे प्रदानं स्यन्दनस्य च ।
सहस्रञ्च चापिबधे पतिमुख्यबधे स्मृतं ॥ २० ॥
गवां विंशतिकं सर्व्वं भोगद्वैगुण्यमेव च ।
गुण्यं हेम च कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ २१ ॥
दद्याद्वस्त्वनुरूपं हि हृष्टो योधान्नराधिपः ।
पश्चात्तद्विधमुत्सर्पन् स्थापयेद्बलिनं युधि ॥ २२ ॥
त्रिगुणाश्वा रथगजौ योज्यौ पञ्चसु पञ्चसु ।
समान्तरश्च पुरुषस्तुरङ्गस्त्रिसमान्तरः ॥ २३ ॥
कुञ्जरः स्यन्दनश्चैव स्मृतौ पञ्चसमान्तरौ ।
सर्व्वनीतिविदामेतत्सम्मतं परिकीर्त्तितं ॥ २४ ॥
तथा च खलु युध्येरन् पत्त्यश्वरथदन्तिनः ।
यथा भवेदसम्बाधो व्यायामो विनिवर्त्तने ॥ २५ ॥
सङ्करेण च युद्धेरन् सङ्करः सङ्कुलावहः ।
महासङ्कुलयुद्धे तु संश्रयेरन्महाकुलान् ॥ २६ ॥
अवश्यं प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरुषास्त्रयः ।
इति कल्पास्तु पञ्चाश्वा विधेयाः कुञ्जरस्य च ॥२७॥
पादशो भावयेदश्वपुरुषा दश पञ्च च ।
विधानमिति नागस्य कथितं स्यन्दनस्य च ॥ २८ ॥
तथानीकस्य रन्ध्रं तु पञ्चचापं प्रचक्षते ।

सर्व्वव्यूहविधानज्ञा युद्धकर्म्मसुकर्म्मिणः ॥ २९ ॥
उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह इष्यते ॥ ३० ॥
उरश्च कक्षपक्षौ च व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥ ३१ ॥
अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ।
सेनाङ्गपतयः कार्य्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥ ३२ ॥
प्रवीरपुरुषैरेतैस्तिष्ठेयुः परिवारिताः ।
अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परस्परं ॥ ३३ ॥
फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत् ।
युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥ ३४ ॥
युद्धार्थी युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ।
युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकं ॥ ३५ ॥
व्यूहोऽनुपृष्ठमचलः पत्त्यश्वरथदन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥ ३६ ॥
मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽन्तभिदयं स्मृतः ॥ ३७ ॥
रथस्थाने हयान्दद्यात् पदातींश्च हयाश्रये ।
रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
विभज्य प्रक्षिपेन्मध्ये पत्त्यश्वरथकुञ्जरान् ।
मध्ये कुर्व्वीत नागेन्द्रान् पत्त्यश्वरथवारितान् ॥३९॥

धनुः सूची च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ।
इत्यादयो महाव्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥ ४० ॥
यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्त्तितः ।
मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥ ४१ ॥
कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्तेषां प्रकीर्त्तिताः ।
यः स तं व्यूह्य मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥ ४२ ॥
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगत्वावृत्तिरेव च ।
प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापो वै तद्विपर्य्ययः ॥ ४३ ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्ज्ञयौ ।

अधिकबलानामावपनात्प्रक्षेपणात्साकारव्यूहानां तद्भेदानाञ्चोद्देश-मभिधातुमाह, मण्डल इति । मण्डलासंहतौ वक्ष्यमाणलक्षणौ । भोगो दण्डश्चैतावपि वक्ष्यमाणलक्षणावेव एते चत्वारो मनीषिभिः प्रकृति-व्यूहा विकृतिरहिताः प्रकीर्त्तिताः । दण्डादिव्यूहानां स्वरूपमभिधातु-माह । तिर्य्यग्वृत्तिरिति ॥ तिर्य्यग्वर्त्तनं यस्यासौ दण्डः, दण्डस्य वंशादि-मस्य वा दक्षिणभागाऽवस्थितस्य श्रान्तस्य तिर्य्यग्वृत्तिर्भवति तादृशस्यै-तद्दण्डव्यूहस्य भवति । तद्यथा । “पक्षः कक्षो नरस्य” “कक्षपक्षे भोग-त्वावृत्तिरेव च” भोग इति सर्पभोगाकारत्वात् सा च वृत्तिता दण्डस्य व्यूहस्य सर्पभोगस्येवेत्यर्थः । तिर्य्यग्वृत्तिवलितोऽपि ऊर्द्ध्वदृष्टिर्यो भोगो व्यूहः ॥ मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिरिति मण्डलाकारे सर्व्वतोमुखत्वात् सर्व्व-तोमुख इति । तद्यथा । क. उ. क. संहताकारे व्यूहे पृथग्वृत्तिरसंहत इति उक्तानीकान्तरात् पृथग्वृत्तिरव्यवहित इत्यर्थः । ४१, ४२, ४३ ।

दण्डप्रकृतिभेदानां व्यूहानभिधातुमाह । प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य प्रदरेत्यादयः सप्तदश भेदा भवन्ति अतिक्रान्ताद्यन्यतमप्रकारेण । स एव दण्डः पक्षाभ्यामतिक्रान्तस्य अतिक्रम्य गतः प्रदरो भवति । तस्या-कारः उभयकक्षस्थपरानीकप्रदारणात् ॥ “प्रतिक्रान्तः” पक्षाभ्यां प्रति-क्रमणं पश्चाद्गमनं दृढको भवति । तस्याकारः तद्यथा क. उ. क. ॥

विशालविजयः सूची स्थूणाकर्णश्चमूमुखः ॥ ४४ ॥
मुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्जयः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥ ४५ ॥
अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्य्ययः ।
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड उर्द्धगः ॥ ४६ ॥
द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्य्ययः ।

अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यामिति कस्य पक्षाभ्यामित्यसह्योऽप्यूह्यः। तद्यथा असह्यायं।

प. प.
क. उ. क.

त्रयोऽन्यस्तु इति व्यूहत्रितयस्य विपर्य्ययश्चापः। कक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तत्वाच्चापसंज्ञा चकारप्रतिपादनात्। तद्यथा

| प. उ. प. | दृढकविपर्य्ययोऽतिक्रान्तपक्षत्वात् ॥
| क. क. |
| प्र. |

असह्यविपर्य्ययः प्रतिष्ठः प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् तदाकारः पक्षस्याप्रतिक्रान्त्या ॥ श्येनाकारत्वात् श्येनाख्यः। स्थूणापक्षः पक्षयोः स्थाने स्थूणाव्यूहो यस्याऽसौ स्थूणापक्षः। तद्यथा विजयाख्योऽयं ॥ धनुःपक्ष इति चापव्यूहः पक्षयोः स्थाने यस्य स धनुःपक्षः सञ्जयाख्योऽयं ॥ द्विस्थूण इति द्विगुणितस्थूणो विशालविजयाख्योऽयं व्यूहः॥ दण्ड ऊर्द्धग इति ऊर्द्धगो दण्डः सूची भवति। तद्यथा ॥

प
क
उ
क
प
उ

कर्णयोः स्थाने स्थूणाव्यूहो यस्याऽसौ स्थूणाकर्णः अतिक्रान्तपक्ष इति अयं चमूमुखो व्यूहः॥ अन्योऽस्य विपर्य्यय इति अस्य चमूमुखस्य

द्विचतुर्द्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥ ४७ ॥
गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥ ४८ ॥
दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्य्ययः ।
मकरो यवकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥ ४९ ॥
मण्डलव्यूहभेदौ च सर्व्वतोभद्रदुर्जयौ ।
गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्व्वतोमुखः ॥ ५० ॥
अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रो भेदास्त्वसंहतेः ।

व्यूहस्य विपर्य्यय उत्तरस्यपतक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् सुखाख्यो व्यूहो भवति । तद्यथा |क. प. उ. क. प.|

द्विचतुर्द्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो वलयो भवति। चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो भवति । तद्यथा |क. प. उ. क. प.| |प्र| ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

भोगभेदानामुद्देशमाह । गोमूत्रिकेत्यादि । गोमूत्रिका गवां मूत्रवद्रेखाकारो विद्यतेऽस्याः। अहेः सञ्चारस्थानस्याऽहिसारीत्यभिधीयते। अनयोः प्रयोगः । तद्यथा | क | उ | क | प | उ | ४८ ॥

दण्डेति । दण्डव्यूहः पक्षस्थाने यस्याऽसौ दण्डपक्षः । युगोरस्य इति उरस्य द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः । अर्थापत्त्या कः कोऽनीकेविधेयः । तद्विपर्य्ययो मकर इति सर्व्वशकटसंस्थविपर्य्ययमुखो मकरः । तथा यवकीर्णः शेषः कुञ्जरराजिभिरिति परितः पताकाकारोऽयं व्यूहो, मध्ये कुञ्जरराजिभिर्यवकीर्णो भवति मकर एवेति ॥ ४९ ॥

मण्डलव्यूहभेदाविति । मण्डलव्यूहभेदौ सर्व्वतोभद्रदुर्जयौ । तत्र प्रथमः सर्व्वतोमुखः अष्टानीकोऽयं दुर्जयः ।

असंहतभेदानभिधातुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । अर्द्धचन्द्रकोऽर्द्धचन्द्राकृतिः। तद्यथा | क क | |उ| । उद्धारश्चतुःसैन्यः । तद्यथा पञ्चसैन्यस्तथा

तथा कुक्कुटशृङ्गी * च काकपादी च गोधिका ॥ ५१ ॥
त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभिः ॥ ५२ ॥
एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च पञ्चधा ।
तथा व्यूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ५३ ॥
असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा ।
व्यूहज्ञैस्तु प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥ ५४ ॥
पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ।
तरसा च समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥ ५५ ॥
परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥ ५६ ॥
एवं व्यूहप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
विदारयेद्व्यूहजातं बलैश्च द्विषताम्बलम् ॥ ५७ ॥
यतः फल्गु यतोऽभिन्नं यतो दुष्टैरधिष्ठितम् ।
ततो रिपुबलं हन्यादात्मानं चापि बृंहयेत् ॥ ५८ ॥
अरिं द्विगुणसारेण फल्गुसारेण पीडयेत् ।
संहतं च गजानीकैः प्रचण्डैरेव वारयेत् ॥ ५९ ॥

कर्कटाख्यस्तथा काकपादिका तथा गोधिका इत्यादयो व्यूहास्त्वाकार-भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटशृङ्ग्याद्याकारसदृशरचिततत्तत्सैन्यव्यूहानां कर्कट-शृङ्ग्यादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ५१ । ५२ ॥

---

* कर्कटशृङ्गीति वा पाठः ।

दुर्जयान् करिणः सिंहवसासिक्तैर्महागजैः ।
आहन्यात् करिणां वाथ समूहैः साध्वधिष्ठितैः॥६०॥

सलोहजालैर्दृढबद्धदन्तैः
सुकल्पितैरूर्जितपादरक्षैः ।
प्रवीरयोधैर्मददुर्निवारै-
र्हन्याद्गजेन्द्रैर्द्विषतामनीकम् ॥ ६१ ॥

एकोऽपि वारणपतिर्द्विषतामनीकं
यत्नान्निहन्ति मदसत्वगुणोपपन्नः ।
नागेषु हि क्षितिभुजां विजयो निबद्ध-
स्तस्माद्गजाधिकबलो नृपतिः सदा स्यात् ॥ ६२ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे गजाश्वपत्तिकर्म्मणि पदातिरथहस्तिभूमयो यानकल्पना व्यूहकल्पना प्रकाशयुद्धञ्च ऊनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

समाप्तश्चायं कामन्दकीयनीतिसारः ॥

